

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ**
Д.10.04.236. ВЕДОМСТВОАРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК 494.3(043.3)

СЫДЫКОВ САГАЛЫ
ЕНИСЕЙ ЖАНА ТАЛАСТАГЫ
БАЙЫРКЫ РУН ЖАЗУУЛАРЫ

Адистиги 10.02.06 – Түрк тилдери

филология илимдеринин доктору илимий
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2004

3

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Тил илими институтунунда аткарылды.

- Илимий кеңешчи: Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Ө.Орузбаева
- Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору, профессор Ж. Мамытов
Казак Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор, Ш.Ш.Сарыбаев
Филология илимдеринин доктору, профессор Б.Абылкасымов
- Жетектөөчү мекеме: Бишкек Гуманитардык университетинин Кыргыз тили кафедрасы

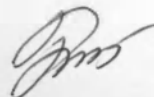
Диссертацияны коргоо 2004-жылдын 2-июнунда саат 10.00 КР УИАнын Тил илими институту менен К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети жана Бишкек Гуманитардык университетине караштуу докторлук (кандидаттык) илимий даражаны ыйгаруу боюнча Д.10.04.236. Ведомствоаралык адистештирилген кеңештин жыйынында болот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен КР Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2004-жылдын 27-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

 Г.З.ЖАМАШЕВА

Кыргыз жергесинин ар бир булуң-бурунун байыркы тарыхтын деми сезилип турат. Бул жерде нечен бир кылымдардын тарыхы тогонуп, өзүнүн унутулгус издерин калтырган.

А. Акаев

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү. Борбордук жана Орто Азиядагы көчмөн түрк элдеринин байыркы жана орто кылымдардагы тарыхы дүйнөлүк тарых алкагынан караганда өтө эле үстүрт иштелген бөлүм болуп келүүдө.

Мунун биринчи себеби - тарыхый жазма булактар базасынын жоктугу болсо, экинчиси - бизге жеткен анча-мынча булактардын көбү Борбордук Азия менен Орто Азиянын чегинен тышкары аймактардагы байкоочулар тарабынан «ймиштер» менен «болгон экен» - деген негизде жазылып, ал жазылган «тарыхый далилдер» мезгили боюнча да болуп өткөн окуяларга дал келбеген учурлары көп кездешет.

Мына ушундай шартта Борбордук жана Орто Азиянын өзүндө VI-VIII кылымдардагы таш бетине жазылган рун жазма эстеликтердин мааниси өтө чоң. Тарыхый так документ болуп эсептелген бул жазма эстеликтерден биз байыркы түрк урууларынын жана байыркы кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн көп кырдуу жактары: үрп-адаты, философия менен дидактикасы, саясий-экономикалык абалы, мамлекеттик формалары жөнүндө анык түшүнүк алабыз.

Белгилүү түрколог С.Е.Малов түрктөрдүн ушул жазуусун «көрүстөн поэзиясы» - деп атап, «... бул жазуу эстеликтерден айрыкча биз этнографиялык жактан көп нерселерди алууга болот. Биз үчүн өзгөчө эстеликтин тилдик материалдары өтө баалуу» деп эскерткени (С.Е.Малов ПДП, 1951, 12-б.) бүгүнкү күндүн чындыгы болуп калды.

Рун жазууларынын Енисейде ачылгандыгы тууралуу кабар XVII кылымдын акыры, XVIII кылымдын башы б.а. мындан 300 жылча мурда бизге жетсе да анын биринчи чечмеленип окулушу (В.Томсен, 1893-ж.) бир кылымдык тарыхты камтыйт. Ошондон бери Борбордук Азия менен Орто Азияда Чыгыш Түркстанда, Тоолуу Алтайда, Түндүк Кавказ менен Волга-Дондо, Дунайда (Мажарларда) б.а. түрк элдери жашаган бүткүл региондордо көптөгөн рун жазма эстеликтер катталып, анын тилдик материалдары түрк тилдеринин байыркы тарыхын изилдөөдө негизги булак, документ болуп келүүдө.

Ырас, рун жазуу эстеликтер негизинен эпитафиялык мүнөздө болгондугуна байланыштуу эстеликтерде көөнө тилибиздин лексикалык фондусу жана грамматикалык формалары да бүтүндөй толук

чагылдырылбай калышын аксиома катары түшүнсөк болот. Ошондуктан эстеликтерде жазылбай, бирок азыркы тилибизде кадимкидей эле колдонулган көптөгөн сөздөрдүн болушу толук ыктымал.

Азыркы кыргыз тилин байыркы тилибиз менен салыштырсак, грамматикалык формалардын туруктуулугун, коомдун өнүгүшү менен канатташ жүргөн лексикада болгон өзгөрүүлөрдү да даана байкай алабыз.

2200 жылдык тарыхы бар элибиздин байыркы тили VI-VIII кылымдарда рун жазмасы иштелип чыкканга чейин эле грамматикалык категорияларынын бардык түрлөрү (зат, сын, сан, ат атооч, этиш, тактооч) калыптанып, сөз жасоо, сөз өзгөртүүчү формаларынын чектери так ажырымдалып, лексикалык базасы да негизинен сакталып, азыркы тилибиздегидей колдонгондугун жана тыбыштык өзгөчөлүктөрү да дээрлик сакталгандыгын белгилесек болот.

Борбордук Азия менен Орто Азияда жашаган байыркы түрк элдеринин тарыхында рун жазуусунун өзгөчө ордун жогоруда учкай белгиледик. Ошондой болсо да көчмөн элдердин ичинен өзүлөрүнөн кийин жазуу системасын иштеп чыгып, эстелик калтырган эл дүйнөлүк тарыхта азыр белгисиз. Муну айрыкча белгилөө биздин парызыбыз. Демек, Енисей-Орхон жазуусу байыркы түрк элдеринин дүйнөлүк цивилизацияга кошкон зор салымы деп баалоого толук акылуубуз.

Биздин 2001-жылы жарык көргөн «Байыркы түрк жазуусу» (КТМУ, Бишкек) деген эмгегибизде Борбордук Азияда XIX кылымда ачылган тарыхый -биографиялык көлөмдүү эстеликтердин тобун түзгөн 5 рун жазуулары: Күлтегин, Тонукук, Билгекаган, Күлүчур, Моюнчур боюнча изилдөө жүргүзүлсө, биздин бул диссертациялык изилдөөбүздө Енисейдин жогорку агымындагы Тува (азыр Тыва) Республикасынын аймактарынан, Хакас Республикасынын талаа-түздөрүнөн, Тоолуу Алтай жергесинен, Монголия жана Чыгыш Түркстанда, ошондой эле Кыргызстандын Талас, Кочкор өрөөндөрүнөн катталган 200чө эпиграфиялык рун жазуу эстеликтер мүмкүн болушунча толук камтылып, аларды изилдөөгө көңүл бурулду.

Изилдөөдө эпиграфиялык рун эстеликтердин ачылыш тарыхы, алар кайсы изилдөөчү тарабынан 1-табылып жана чечмеленип окулушу, жарыяланышы, ал эстеликтердин азыр сакталган орду, жазуунун көлөмү жөнүндө толук баяндама берилип, рун эстеликтердин түп нускада жазылышын, транскрипциясы жана кыргызча такталып окулушу сунуш кылынат.

Теманын актуалдуулугу. Байыркы көчмөн түрк урууларынын VI-IX кылымдарда түзгөн рун жазуусу, азыр адамзаттын дүйнөлүк цивилизацияга кошкон зор салымы катары бааланууда. Бул жагынан алганда да, байыркы түрк, кыргыз элдеринин рун жазуусу дүйнөлүк

окумуштуу түркологдордун көңүл борборунда болгондугу да объективдүү көрүнүш.

Байыркы рун жазма эстеликтеринен биз өзүбүздүн ата-бабаларыбыздын этно-тарыхын, философия менен дидактикасын, маданияты менен социалдык, мамлекеттик түзүлүшүн айкын баамдоого мүмкүнчүлүк алабыз.

Биз үчүн рун жазуу эстеликтердин тилдик материалдары өзгөчө баалуу. Ошондуктан аларды ар тармактуу изилдөө муктаждыгы жана анын актуалдуулугу да ушул маселеге тике байланыштуу.

Аталган проблеманы изилдөөнүн өзү эле келечекте кыргыз тилинин тарыхын жана тарыхый грамматикасы менен лексикасын жазуу үчүн бирден-бир негизги булак болуп калмакчы. Ушул планда да изилдөөгө алынган проблема, биздин оюбузча, кошумча тастыктоолорду талап кылбаган аксиома катары түшүнсөк болот.

Изилдөөнүн максаты. Байыркы Орхон-Енисей эстеликтери тилчи адистер менен тарыхчылардын гана тар чөйрөсүндө белгилүү болуп, ал эми окурмандардын кеңири аудиториясына анча таанымал болбой келүүдө. Айрыкча XX кылымдын экинчи жарымынан тартып Түштүк Сибирь, Монголия, Чыгыш Түркстан, Талас, Кочкор жана Фергана өрөөнүнөн табылган 200чө рун эстеликтери жөнүндө маалымат кыргыз тилинде жок. Азыр аларды табуу да мүмкүн эмес.

Кезинде В.В.Радлов, С.Е.Малов, Х.Н.Оркун, Т.Текин, С.В.Киселев, И.А.Батманов өндүү залкар түркологдор менен чет өлкөлүк ориенталисттер: В.Томсен, И.Р.Аспелин, А.О.Гейкель, И.Г.Гранэ, Х.Оркун, Т.Текин, О.Доннер, Дж.Клаусон өндүү илимпоздор өз учурунда кеңири белгилүү болгон гана эстеликтер боюнча изилдөө жүргүзүшүп, аларды өз эмгектеринде бир нече ирет жарыялашкан.

Биздин илимий ишибизде болсо мурда, ошондой эле кийин ачылган 200чө эстеликти табылган региондору боюнча толук баяндоо менен алардын тексттерин рун тамгасында жазылышын, транскрипция жана кыргызча окулушун 1-жолу толук берүүгө аракет жасалды. Эстеликтердин фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү да баяндалды.

Изилдөөнүн материалдары. Диссертациялык иште Борбордук жана Орто Азияда мурда жана жаңы гана белгилүү болгон 200чө рун жазуу эстеликтер, алар жөнүндө жарыяланган илимий адабият, макала, ошондой эле сүрөт, копия, жазуулардын графемалары, транслитерация менен транскрипциялары пайдаланылды.

Илимий изилдөөгө дагы 1965-1975-жылдарда автордун Түштүк Сибирде археологиялык жана жазуу эстеликтерди изилдөө экспедицияларына катышкан мезгилдеринде жыйнаган материалдары (күндөлүгү), Абакан, Минусинск, Красноярск, Кызыл, Улалу (Тоолу

Алтай) шаарларындагы улуттук тарых музейлерде топтолгон рун эстеликтер негиз болду. Ошондой эле, эстеликтер боюнча жарык көргөн изилдөөлөр менен макалаларды толук камтууга аракет жасалды.

Ушу кезде белгилүү болгон жазма эстеликтерди биз тематикалык эки топко бөлүп кароого туура келди. Биринчиси - Монголиядан табылган топто тарыхый - биографиялык көлөмдүү эстеликтер: Күлтегин, Билгекаган, Тонукук, Моюнчур, Күлүчур жазуулары изилденип, алар биздин 2001-жылы Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин (КТМУ) басмасынан жарыкка чыккан «Байыркы түрк жазуусу» *Eski Türk Yazıtları* (VIII-X кылымдар) аттуу монографияда берилгендиги (21 басма табак) жогоруда да белгиленди.

Ал эми бул изилдөөбүзгө болсо, кыргыздардын байыркы мекени - Енисей менен Алтайда, Кыргызстанда жана башка региондордо мурда жана кийин табылган 200чө эпитафиялык эстеликтер негиз болду.

Изилдөөнүн методу көп пландуу.

Биринчиден, азыр библиография жактан өтө сейрек учуроочу материал болуп калган эстеликтерди баяндоодо ар бир эстелик боюнча тарыхый кабарлар: кимдер тарабынан, качан, кайсы региондон табылып, качан, кайсы эмгектерде биринчи жарыяланып, окулгандыгы жөнүндө толук баяндама берилет.

Экинчиден, түрколог-тилчи окумуштуулардын эстеликтер боюнча жарыяланган, окуган жана кийин жарык көргөн толуктоо, тактоо, ойпикир, сунуштары да толук келтирилет.

Үчүнчүдөн, изилдөөгө алынган эстеликтердин бүткүл тексттери рун тамгада жазылышы кыргыз тил илиминде жана диссертациялык иште биринчи жолу берилип, алардын транскрипциясы жана кыргыз тилиндеги лингвистикалык сөзмө-сөз (көркөм котормо эмес) котормосу сунуш кылынат.

Акырында, эстеликтердин фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү сыпаттоо ыкмада жазылды. Эстеликтерде катталган бардык сөздөр ишибиздин акырында алфавит тартибинде сөздүк түрүндө жайгаштырылып берилди. Эстеликтерге байланыштуу чыккан илимий адабияттардын тизмеси да толук келтирилет. Эгер, эстеликтердин айрымдарынын рун графемасында жазылышы берилбей, сүрөт же транслитерация, транскрипциясы гана берилген учурларда, алардын рун графемасында жазылышы, сүрөт же транслитерация же транскрипциялардын негизинде сунуш кылынат.

Изилдөөнүн жаңылыгы. Ушул кезге чейин кыргыз тилинде түрколог жана филолог, тарыхчы адистерге анча белгилүү болбогон Хакас, Тува (Тыва), Алтай, Кыргызстан ж.б. региондордо кийинки

кездерде табылган 200чө эпитафиялык* рун эстеликтердин тексттерин рун тамгасында жазылышы, транскрипция жана кыргызча окулушу биринчи ирет бир илимий изилдөөгө топтоштурулуп толук берилет.

Ушул проблеманын кыргыз тил илиминде аткарылышынын өзүн изилдөөбүздүн жаңылыгы катары да белгилесек болот. Ошондой эле рун тамгасынын дүйнөлүк жазуу системасынан айырмаланган өзгөчөлүгү жөнүндө жаңыча аныктама берилет.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөгө алынган материалдар Кыргызстандын, ошондой эле түрк тилдүү республикалардын жогорку окуу жайларынын түркология, филология жана тарых факультеттеринин студенттери, аспиранттары жана окутуучулары окуу куралы катары пайдаланса болот.

Изилдөөнүн материалдары келечекте кыргыз тилинин тарыхый грамматикасы менен лексикасын жазууда негизги источник (булак) катары да пайдаланышы мүмкүн. Ошондой эле, түрк тилдеринин тарыхына кызыккан окурмандардын кенири аудиториясы үчүн да пайдалуу окуу материал боло алат.

Изилденген тема боюнча жарык көргөн монография жана илимий эмгектерибиз:

1. Древнетюркские диалекты и их отражение в современных языках. – Фрунзе: Илим, 1971. 12 б. т. (Авторлош)
2. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982. 15 б. т. (Авторлош, теманын жетекчиси)
3. О новой трактовке знака $\downarrow$ в Орхон-Енисейских текстах. // Тюркология – 88. – Фрунзе: Илим, 1988. (Тезисы докладов и сообщений)
4. Древние надписи в Ушелях Кулан-Сай и Терек-Сай. // Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе: Илим, 1969. С. 102-106
5. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар). (Eski Türk Yazıtları). (Авторлош). Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин басмасы (КТМУ). – Бишкек, 2001. 21 б. т.
6. “Кара” деген сөздүн семантикасы жөнүндө. // Тюркологические исследования. – Фрунзе: Илим, 1983. 84-91-б.
7. Собственные имена в Орхон-Енисейских памятниках. // Тюркологические исследования. – Фрунзе: Илим, 1985. С. 47-56.
8. Тюркология илиминин тарыхынан. // Тюркологиялык изилдөөлөр. – Бишкек: Илим, 2002. 2 б. т.
9. Таякчага жазылган Таластагы рун жазуусу. // Тил илими институтунун жыйнагы. – Бишкек, 2003, 7-б.

* Эстелик таштарга түшүрүлгөн жазуулар.

болжогон. Орхон-Енисей жазууларындагы окшош тамгаларды териштирип, топтоп, кээ бир сөздөрдү аныктоо менен жазуу багытты белгилеген көрсөтмө жазуу экендигин аныктаган.

Жазуунун транскрипциясы (М.)

1. агып ашу баш алтым эб эшиг... м. идиш ачу...
2. эг опа баш ачышып агу игип ынчып гнчуп сктугч
3. агылтым на йазы ич агызыг аша агыш эд...
4. ачу эгиз ашу аз...
5. ачу эгиз ашу аз...

Кыргызча окулушу

1. көтөрүлүп ашуу башына чыктым (аштым?) үйдөгү эштерим... идиш ачып...
2. Обону ийип (айланып) ашуу башына (чыгып), анан (айланып өтүп) ашып...
3. Аштым жайыкка, капчыгай оозун тепчип чыгыш жакшы (жеңил)
4. (жолду) ачып бийик ашуу аз...
5. Ашып бийик ашууну...

Маловдун макаласы жарык көргөндөн кийин, автордун алдын ала айтканымдай Талас таякчасындагы жазуу боюнча көптөгөн ой пикирлер, сунуштар жарыялана баштайт.

1940-жылы түрк окумуштуусу Х.Н.Оркун өзүнүн «Байыркы түрк жазуулары» (Eski türk yazıtları) аттуу китебине киргизип, жазуунун окулушун негизинен Маловдукун сактоо менен анын мазмуну аскер башчынын колдун эсебин тактаган жазуу болушу мүмкүн деген пикирди кошумчалаган.

О.Прицак жалпы эле рун жазууну биринчи колдонгон регион катары Жетисууну белгилеп, Таластын Ачыкташында табылган ушул таякчадагы жазууну азиядагы рундун алгачкысы деп эсептеп, жазууну б.э. V кылымына таандык экендигин белгилеген.

А.М.Щербак 1959-жылдары таякчадагы жазууга токтолуп, анын окулушун печенег жазуусундагы рун менен салыштырып окууга аракет жасаган. (Печенег же печенег тили – VIII-IX кылымдарда Волга менен Уралдын аралыгында жашаган көчмөн түрк уруулардын тили. Кыпчак тобуна кирет). Автор өзүнүн макаласында печенег жана жалпы түрк рунундагы кезиккен окшош тамгалардын тобун белгилеген. Бирок ал тамгалардын окулушу (мааниси) жагынан эмес, сырткы түрү боюнча кээ бирлери окшош болгондугу белгилүү. А.М.Щербак ушул макаласында таякчадагы рундун табылышына өзгөчө маани берип, печенег жана жалпы эле түрк рунунун тарыхын изилдөө үчүн таякчадагы жазуунун мааниси өтө чоң экендигин баса белгилөө менен «Рун жазуусу четтен өздөштүрүлүп, же башка бир алфавитти өзгөртүп колдонуу менен Талас

аймагында пайда болуп, жазуу эки карама-каршы багытка – бири-чыгышка Орхон-Енисейге, экинчиси-батыштагы печенег жазуусу болушу мүмкүн» (котормо меники - С.С.) деп жазган. (Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов). Материалы и исследования по археологии СССР, №75, М.-Л., 1959). Бирок автор бул оюн кийинки чыккан илимий эмгектеринде өзгөртүп, түрк рунунун чыгышы жана калыптанышы Борбордук Азияда Чыгыш түрк каганатынын түптөлүшү менен байланышта караган. (Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков) (СПб 2001).

Таякчадагы жазууну академик И.А.Батманов да «Таласские памятники древнетюркской письменности» (Фрунзе: Илим, 1971) деген китепчесине киргизип, окулушун С.Е.Маловдуку боюнча эч өзгөртүүсүз сүрөт, графемасы жана транскрипциясы менен берген.

Таякчадагы жазууга 2001-жылы А.М.Щербак экинчи ирет кайрылган. Жазууну окууда ачкыч катары кандай шартта, эмне себептен жазылган жана буюмдун эмнеге багытталганын билүү да зарыл экендигин белгилеп, кытай булактарына байыркы түрктөр таякча же жыгач сыныгын туткунга алынган жоокерлуктин санын эсептөө үчүн документ катары пайдалангандыгы жөнүндөгү кыгай окумуштуусу Лйу Май-Тсайдын оюн келтирет (Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (TU-KÜE), I Texte. Wiesbaden, 1958,9-6).

Байыркы түрктөрдө магия жана культ, ошондой эле тиричилик чарбада: казгүк, казунүк, казүк буюму колдонулгандыгы белгилүү (ДТС, 439-6).

А.М.Щербак таякчадагы жазууларды кылдат талдап, жазуунун курамындагы тамгалардагы ХПХ (ППНХ) – к (г) тамгасынын ар бир тамгадан кийин төрт жолу кайталанышын, «печенег тепкиччесине окшош белгини жана сөздүн акырында П - о (ө), u(u) тамгасынын келишине өзгөчө көңүлдү бурдургандыгын белгилеп, ушул белгиленген топтогу тамгалар айрым сөз же сөз формалары болушу мүмкүн деп болжойт. Мындай пикирдин негизинде автор сөздөрдүн чегин белгилеп, Орхон-Енисей рун тамгаларынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен үчүнчү саптын башын - «калтыр ан йазыт» формада үч сөздүн айкашынан түзүлгөндүгүн болжоого мүмкүн экендигин айтат. Биринчи сөз «калтыр» этиштин буйрук ыңгайынын формасы, экинчиси-шилтеме ат атоочтун традициялык формасы болбогон ан (Сал. кыргызча ансыз, анүчүн, андыктан), үчүнчүсү-атрибуттук функциядагы этиш йазыт- (Орх-Енис. Бити- С.С). Сөздөрдүн тутумун кошумчалап, сунуш кылынган жазуунун окулушу дагы эле болсо 1-ирет окулган тажырыйба сыяктуу эле бул дагы болжол экендигин дагы бир жолу автор эскертет.

Биз бул таякчанын 4-бетиндеги жазуудагы рундун Түндүк-Кавказ жана Дунай варианттарында кезиккен Д белгинин - «м», белгисиз

тамга деп болжолдонгон **𐰉**. **𐰊** - шатыча тамганын - «з» болуп окулушун негиз кылып, **𐰉𐰊𐰏𐰋** ушул сапты «ашу эгиз муз» түрүндө транскрипциялап, кыргызча «Ашуу бийик. Муз» - деп окулушун кошумчаладык.

Түрк рун жазуусунун ачылышынан бери үч кылым өтсө да, али бир олуттуу суроо чечилбей келүүдө. Ал түрк рун жазуусу кайсы региондо биринчи пайда болуп, анан ал кандайча түрк дүйнөсүнө таралгандыгы жөнүндөгү маселе.

Айрым окумуштуулар түрк жазуусунун алгач пайда болушу чыгыш түрк каганатынын түптөлгөн аймагында, тактап айтканда Борбордук Азияда чыгышын белгилешсе, айрымдары Жетисуудагы түрк элдери эзелтеден бери отурукташкан чарбада, маданият жазуусу бар согдилер менен аралаш жашоо шартында рун жазуусунун өзгөчө түрүн иштеп чыгуу аракети болуп, жалпы түрк рунунан айырмаланган кээ бир тамгаларды колдонушу мүмкүн деп да болжошот. Балким Талас таякчасындагы «белгисиз» деп эсептелген тамгалар ушул жагдайга байланыштуу болушу да мүмкүн. Демек, примитивдүү түрдө рун жазуусу алгач Жетисууда пайда болуп, андан Борбордук Азия менен Чыгыш Түркстанга согдилерлердин VII-VIII кылымдарда барышы менен ал жерде рун жазуу алда канча калаптанып, жазуу эрежелери белгиленип, тарыхый биографиялык баянды жазууга чейин жетишкен деп болжоо мүмкүн болор? Айрым түркологдор Талас эстеликтеринин жазылыш доорун VIII кылым деп болжошсо (А.М.Щербак), А.Н.Кононов VI-VIII кылым, С.Г.Кляшторный 716-739 жылдар, Г.Гейкель, Г.Ретцус, О.Прицак V кылым деп эсептейт. Акыркы келтирилген дата жөнүндө С.Е.Малов «бул датаны жокко чыгарууга менде эч кандай негиз жок» деп белгилеген.

Изилдөөнүн III бөлүмүндө эстеликтердин фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү кеңири баяндалат.

Фонетика. Байыркы түрк алфавити азыр биз колдонгон фонологиялык принципте түзүлгөн алфавиттен айырмаланып, морфонологиялык негизде түзүлгөн.

Жазууда үнсүз тыбыштардын жумшак жана каткалаң түгөйлөрү өзүнчө айрым тамгалар менен белгиленген. Бирок, бул тамгалардын ар бири өзүнчө тыбышты эмес, тыбыштардын комбинатордук түгөйлөрүн билдирген. Сөздөрдө үнсүз тыбыштардын жумшак, же каткалаң варианттарынын жазылышы түрк тилдеринин үндөшүү законуна ылайык кең жана жоон үндүүлөр менен айкаша келгенде, тыбыштардын каткалаң түгөйлөрү, ичке, кууш үндүүлөр менен келген сөздөрдө тыбыштардын жумшак түгөйлөрү жазылган. Сөздөрдө үндүүлөрдүн ээрчишүүсү жана эрин күүсү да негизги ролду ойногон.

Морфонологиялык принципте түзүлгөн рун жазуусун окуганда ар бир тамга айрым тыбышты билдиргенине карабастан, азыркыдай

фонологиялык негизде ар бир тамга, же муун боюнча окулбастан, түрк тилдеринин үндөшүү мыйзамдуулугу эске алынып, сөздөрдү толук көрүп байкоо ыкмасы менен окулган. Муну рун жазуусунун бир бөтөнчөлүгү деп эсептөөгө болот. Айрым учурларда сөздө үндүү тыбыштар жазылган эмес. Бул учурда үнсүздөрдүн жумшак же каткалаң варианттарынын жазылышына байланыштуу ичке же жоон, кең, кууш үндүүлөрдү кошуп окуу жолу менен туура окулган.

Орхон-Енисей жазмасында 8 үндүү жана 16 үнсүз тыбыш белгиленген. Алар графикалык жактан төмөнкүдөй жазылган.

Үндүүлөр: 𐰉 - а, э; 𐰊 - э, е; 𐰋 - и, ы; 𐰌 - о, у; 𐰍 - ө, ү.

Сегиз үндүү тыбышты белгилөө үчүн беш гана тамга алынып, алар үнсүз тыбыштардын сөздө каткалаң жана жумшак түгөйлөрүнүн жазылышына карай үндөшүү мыйзамдуулугунун ченеминде жоон жана ичке болуп окулуп, 8 үндүү тыбышты билдирген.

Үнсүздөр: 𐰎 - б, бь; 𐰏 - г, ҫ - гь; 𐰐, 𐰑 - д, дь; 𐰒, 𐰓 - и, ыь; 𐰔 - з; 𐰕, 𐰖, 𐰗, 𐰘 - к, кь; 𐰙, 𐰚 - л, ль; 𐰛, 𐰜 - м; 𐰝, 𐰞 - н, нь; 𐰟, 𐰠 - ң; 𐰡, 𐰢 - ңй; 𐰣 - п; 𐰤, 𐰥 - р, рь; 𐰦, 𐰧 - с, сь; 𐰨, 𐰩 - т, ть; 𐰪, 𐰫 - ш; 𐰬 - ч;

Академик И. А. Батманов Орхон-Енисей тамгаларында үнсүз тыбыштардын каткалаң жана жумшак түгөйлөрү болгондугун эсепке алуу менен "үндүү тыбыштардын саны 8 болбой, 4 болуп, алардын ар биринин экиден комбинатордук варианттары болушу мүмкүн"⁸ - деген ойду айтат.

Орхон-Енисей эстеликтериндеги ушул 8 үндүү тыбыш азыркы кыргыз тилиндегидей эле жасалуу орду жагынан: эринге, жакка жана тыбышты айтууда тилдин абалына жараша: эриндүү, эринсиз, кең, кууш, жоон жана ичке болушу менен мүнөздөлөт.

Эстеликтеги үндүү тыбыштардын сөз ичинде графикалык жактан белгилениши азыркы кыргыз тилинен бир аз айырмаланган. Үндүү тыбыштар азыркы кыргыз тилинде сөздө жазылышы толук сакталса, Орхон-Енисей эстеликтеринде алар кээде сөз ичинде жазылса, кээде жазылбаган. Ал эми сөздүн туура окулушу үнсүз тыбыштардын каткалаң жана анын жумшак түгөйлөрүнүн белгилениши карата туура окулган. Мисалы: 𐰉𐰊 (КЪЛЬ) - к(е)л, 𐰉𐰎 (КЛ) - к(а)л, 𐰉𐰓 (КЫШ) - кыш, 𐰉𐰚 (КЪЛЬНЬ) - к(е)л(и)н, 𐰉𐰙 (КЪЫЛ) - кыл, 𐰉𐰛 (КЪШЬ) - к(е)л, 𐰉𐰞 (КМШ) - к(а)м(ы)ш.

Үндүү тыбыштар. "𐰉"(а) тыбышы. Эстеликте 𐰉 (а) тыбышы - ачык, кең. Ал каткалаң үнсүздөрдүн катарында кездешет. Азыркы кыргыз тилиндегидей эле 𐰉 (а) эстеликте сөздүн бардык позициясында колдонулган.

⁸ Батманов И.А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. - Фрунзе, 1959. С. 32.

Сөздүн башында: **Аз** (АЗ) - аз, **Ай** (АЙ) - ай, **Ат** (АТ) - ат, **Алгун** (ЛТУН) - алгун, **Алтын** (ЛТЫН) - алтын, **Адак** (АДК) — адак (кырг. аяк), **Алты** (ЛТЫ) — алты ж.б.у.с.

Сөздүн ортосунда: **Баш** (БАШ) - баш, **Бат** (БТ) - бат, **Батур** (БТУР) - батур (кырг. баатыр), **Башла** (БШЛА) - башла (кырг. башта), **Балбал** (БЛБЛ) - балбал, **Балык** (БЛК) - балык (кырг. шаар, калаа), **Бар** (БР) - бар, **Барыг** (БРГ) - барыг (кырг. жортуул).

Сөздүн аягында: **Агла** (АГЛА) - агла (кырг. ыйла), **Арк** (АРК) - арка, **Анта** (АНТА) - анта (анда), **Байпа** (БАЙПА) - Байпапа (энч. ат), **Да** (ДА) - да (кырг. дагы), **Йугра** (ЙУГРА) - йугра (геогр. ат), **Курйа** (КУРЯ) - курйа (кырг. батыш), **Билге** (БЛГ) - билге (кырг. билги).

"**Э**" (е) тыбышы. Эстеликте **Э** (е) тыбышы — ачык, ичке үндүү. Сөздүн бардык позициясында жолугат, "э" тыбышынын "и" тыбышына туура келүүлөрү да катталган. Мисалы эл - ил, те - ти (де), тез - тиз (тез).

Сөздүн башында: **Эб** (ЭБ) - эб (үй), **Эг** (ЭГ) - эг (кырг. бек - титул, даража), **Эки** (ЭКЫ) - эки, **Эл** (ЭЛ) - эл, **Эчи** (ЭЧ) - эчи (кырг. ага, улуу ага), **Эш** (ЭШ) - эш (эш, жолдош, дос), **Эрк** (РЬКЬ) - эрк.

Сөздүн ортосунда: **Эрен** (РЬНЬ) - эрен, **Эрдэм** (РЬДМ) - эрдэм, **Селенке** (СЭЛНЬКЬ) - Селенке (кырг. Селенге - суунун аты), **Тег** (ТГ) - тег (кырг. тий), **Түзел** (ТҮЗЛЬ) - түзел (кырг. түзүл), **Тер** (ТР) - тер, **Термел** (ТЕРЬМЛЬ) - термел (топонимикалык ат), **Темир** (ТМРЬ) - темир.

Сөздүн акырында: **Берийе** (БРЬЙЕ) - берийе - солго, түштүккө, **Бирле** (БРЬЛЬЕ) - бирле (кырг. бирге), **Буке** (БУКЬЕ) - буке - баатыр, **Билге** (БИЛЬГЬА) - билге, энчилүү аттын составында келет (Мис. Билге каган), **Тиле** (ТЬЛЬА) - тиле.

Эстеликтеги бардык үндүү, үнсүз тыбыштар изилдөөбүздө ушул тартипте берилген.

Тилге карай		Эринге карай		Жаакка карай	
жоон	ичке	эриндүү	эринсиз	кең	кууш
а	э(е)	о	а	а	ы
о	ө	ө	э(е)	э(е)	и
у	ү	у	и	о	у
ы	и	ү	ы	ө	ү

Байыркы жазма эстеликтерде созулма үндүүлөр графикалык жактан белгиленген эмес. Бирок, айрым түрколог окумуштуулар **к** - ат жана **к** - т (ат) деген сөздөрдүн эки түрдүү жазылышынан улам **к** -

(аат) адамдын аты, ал эми **к** - (ат) жылкы, ат түрүндө, 1-сөздө - **к** (а) тыбышынын сөздүн башында жазылышын, 2-сөздө **к** (т) түрүндө **к** (а) тыбышынын жазылбагандыгын эсепке алуу менен Орхон-Енисей эстеликтеринде созулма үндүүлөр болушу мүмкүн деген божомолду да келтиришет. Бирок, И.А.Батманов созулма үндүүлөр жазма эстеликтерде графикалык жактан белгиленбегендигин көптөгөн мисалдардын негизинде аныктайт⁹. Академик А.Н.Кононов өзүнүн акыркы эмгегинде¹⁰ Батмановдун бул пикирин толук колдогон.

Үнсүз тыбыштар. Орхон-Енисей эстеликтеринде 16 үнсүз тыбыш белгиленген. Алар **з, с, ж, ч, в, н, л, к, п, р, с, т, ш** (б, г, д, з, и, к, л, м, н, п, р, с, т, ч, ш).

Ушул тыбыштар азыркы кыргыз тилинде бүтүндөй кайталанат. Эстеликте үнсүз тыбыштардын онунун түгөйлөрү да белгиленген: **з** (зь), **с** (сь), **к** (кь), **п** (пь), **т** (ть), **ш** (шь).

з, м, н, п, ч, ш тыбыштарынын мындай комбинатордук варианттары белгиленген эмес. Ал эми енисейден табылган эстеликтерде **г, д, л, р, п** тыбыштары менен башталган сөздөр кездешпейт. Сөздүн аягында бардык үнсүз тыбыштар колдонулган. Эстеликте азыркы кыргыз тилинде четтен кирген сөздөрдү жазууда колдонулган **в, х, ф, ж, ц** сыяктуу тыбыштарды белгилеген тамгалар жок.

"**з, л**" (**Б - Бь**) тыбышы. Эриндүү, жарылма, жумшак үнсүз. Эстеликтерде сөздүн бардык позициясында келет.

Сөздүн башында: **Баш** (БАШ) - баш, **Бай** (БАЙ) - бай, **Буз** (БУЗ) - буз, **Базкаган** (БЗКГН) - Базкаган (энч.), **Бен** (БНЬ) - бен, **Батур** (БТУР) - батур (кырг. баатыр), **Боз** (БОЗ) - боз, **Будун** (БУДУН) - будун.

Сөз ортосунда: **Табгач** (ТБГЧ) - табгач (эгн.), **Кабай** (КБЙ) - кабай (кырг. бешик), **Кыпчак** (КЫБЧК) - кыпчак (эгн.), **Табсган** (ТБСГН) - табысган (кырг. коён, табышкан), **Чаблы** (ЧБЛЫ) — чаблы (кырг. куш, шумкар).

Сөз акырында: **Суб** (СУБ) - суб, кырг. суу; **Аб** (Б) - аб, кырг. ан; **Эб** (ЭБ) - эб, кырг. үй; **Чаб** (ЧБ) - чаб, кырг. атак, данк.

Могиялга арналган эстеликте "мен" деген 1-жактагы жактама ат атооч "бен" түрүндө **м - б** тыбыштарынын сөз башында алмашуусу менен да жолугат. Башка эстеликтерде да "б" тыбышынын "м" тыбышына туура келген учурлары кездешет. Мисалы, Күл-Тегинге арналган эстеликте менгү сөзү бенгү түрүндө, же 10-енисей эстелигинде "мана" деген жактама ат атооч "бана" түрүндө келген учурлары бар.

⁹ Батманов И.А. Современная и древняя енисейка. Фрунзе: 1962, С. 57-59

¹⁰ Кононов А.Н. Грамматика языка торкских рунических памятников (VII-IX вв.). - Ленинград: Наука, 1980. С. 61.

"Б" тыбышынын сөз башында туруктуу сакталышы Онгинден табылган эстеликте жана Күлү-Чурга арналган жазуудан да учуратабыз. Мисалы: "минип", "муң" деген сөздөр "б" тыбышы менен "бинип", "буң" формасында жазылган.

Б - м тыбыштарынын мындай шайкеш келүүлөрү азыркы түрк тилдерине да мүнөздүү. Мисалы, түрк, гагауз тилдеринде бин, башка түрк тилдеринде мин.

Кыргыз тилинде "б" тыбышы сөз башында туруктуу сакталса, айрым түрк тилдеринде бул каткалаң "п" тыбышы менен алмашып келет. Мисалы, жакас тилинде паш (кырг. баш), пек (кырг. бек) ж.б.у.с.

Биз жогоруда көрсөтүлгөндөй эстеликте "б" тыбышынын комбинатордук жумшак түгөйү графикалык жактан β - бь тамгасы менен белгиленген. Бул ичке үндүүлөр менен жанаша келген учурларда жазылган β (БЬИЗ) - биз, β (БЬИЛЬ) - бил, β (БЬИЬРЬ) - бир.

Грамматика. Сөз составы. Енисей эстеликтеринде унгу жана туунду сөздөр катталган. Унгу сөздөр: аб, аг, аз, ай, ал, ат, ач, ба (байла), баз//бас, бар, бер, биз, бис, бил, биң (мин), боз, бод (бой) ж.б.у.с.

Туунду сөздөр: аб+ла (ан уулоо); аг+ла (ыйла); адыр+ыл (айрыл); ай+ту+чы (айтуучу, кеңешчи), алт+мыш (алтымыш); ба+ла (бай+ла) ж.б.у.с.

Энчилүү аттарда: Аза-Тутук, Ак-Баш, Алп-Йүрек, Апа-Таркан, Арслан-Күлүг-Тириг, Бай-Апа, Бег-Таркан, Бег-Чур, Билге-Каган, Билге-Тачам, Билге-Тугма, Букаг-Тутук, Инел-Каган.

Географиялык аттарда: Алтун-Капар, Алты-Чуб, Аркар-Башы, Ачыг-Көл, Бай-Балык, Бес-Балык// Беш-Балык, Бес-Кечин, Йар-Үгүз, Йашыл-Үгүз, Йарык-Йазы, Йула-Көл, Казлук-Көл, Кара-Көл, Кара-Сенир, Магы-Курган, Шып-Башы ж.б.у.с.

Эстеликтер негизинен эпитафиялык мүнөздө болгондугуна байланыштуу жана тексттердин өзгөчөлүктөрү кошмок, кош сөздөрдүн санын толук аныктоого мүмкүнчүлүк бербейт. Ошондой болсо да, кошмок жана кош сөздөрдүн айрым топторун белгилөөгө болот. **Кошмок сөздөр:** көк түрк, беңү таш (түбөлүк таш), күн тогсык (күн чыгыш), күн батсык (күн батыш), ил төрү (эл мыйзамы), көрөр көзүм ж.б. **Кош сөздөр:** иний-игуним (ини-агаларым); көзү-кашы (көзү-кашы); йугчы-сыгытчы (ыйлоочу-сыктоочу); исиг-күчиг (ысык-күчүн); кыз-оглын (кыз-уулун); сыгтамыс-йугламыс (ыйлаган-сыктаган), аркыш-тиркиш, ичин-ташын, өлү-йитү, аты-күси ж.б.

Сөз түркүмдөрү. Сөздөрдүн лексика-грамматикалык белгилери боюнча бири-биринен так ажыратыла турган топтору сөз түркүмүн түзөт. Грамматикада сөз түркүмдөрү өзгөчө орунду ээлейт. Сөздөрдү

сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүүгө сөздөрдүн семантикасы (мааниси) негизги ролду ойнойт.

Орхондогу эстеликтер гана көлөмдүү жазуу тексттер болгондуктан, андагы тексттерден сөздөрдүн ар түрдүү маанилерин жана морфологиялык белгилерин байкоого болот. Демек, сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүп кароого да толук негиз бар.

Орхон-Енисей тексттеринде семантикалык, грамматикалык белгилерге ээ болгон төмөндөгүдөй сөз түркүмдөрүн белгилөөгө болот:

Зат, сын, сан, ат атооч, этиш, тактооч жана кызматчы сөздөр.

Кызматчы сөздөр тобуна жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр кирет.

Ошондой эле эстеликтерде лексикалык мааниге ээ болбогон, грамматикалык жагынан сүйлөмгө мүчө боло албаган бирин - экин сырдык сөз катталган. Алар: йыта, ыйу сыяктуу сөздөр.

Зат атооч. Орхон-Енисей эстеликтеринде көбүнчө энчилүү жана жалпы аттар катталган. Энчилүү аттарга; адам аттары, этнонимдер жана географиялык аттар кирет: Куглуг, Күл-Тигин, Күлүг-Чур, Капаган, Баз-Каган, Кара-Чур, Азман, Текеш, Күч-Барс, Ак-Баш, Алтун-Тамган ж.б.у.с.

Этнонимдер: басмыл, аз, түрк, кыргыз, карлук, эдиз, чик, уйгур, тардуш, кытан (кытай), огуз, тогуз огуз, татар, түргөш, табгач, он ок, курыкан, отуз татар, тат, түпүт (тибет), берчекер (фарсы?), согдак (согды) ж.б.у.с.

Географиялык аттар: Антаргу, Бай-Балык, Сагыш, Бес-Кечин, Беш-балык, Болчу, Йарык-Йазы, Йарыш (жайык), Йашыл-Үгүз, Йинчу-Үгүз, Йула-Күл, ж.б.у.с.

Жалпы ат: Адак (аяк, бут), адгыр (айгыр), айыл (айыл), алыг (салык, олжо), аңыз (аныз, айдоо жер), аш (тамак-аш), ашу (ашуу, тоонун ашуусу), бод (бой), битиг (жазуу), бөри (бөрү), будун (эл, калк), ж.б.у.с.

Эстеликтерде зат атоочтун сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү жана сан, таандык, жөндөмө категориялары катталган. Эстеликтерде зат атоочтордун жасалуусунда эки жолду белгилөөгө болот.

1. Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр;

2. Этиштик унудан зат атооч жасоочу мүчөлөр.

Эстеликтерде β А-, -чы//чи мүчөсү атооч сөздөрдө зат атоочторду, ошондой эле этиштик унудан зат атооч сөздөрдү жасоочу мүчө катары, адамдын кесибин билдирген. Мисалы: бедиз+чи (кооздоп, оймо-чийме салуучу адам, куруучу мастер), йер+чи (жер көргөзүүчү жерди, жолду билген адам), йол+чы (жол көрсөтүүчү адам), эб+чи (үй хозьякасы), тамга+чы (тамга жазуучу).

Ушул эле - чы мүчөсү этиштик унгудан зат атооч жасоодо да кеңири колдонулган: ота+чы - дарыгер (ота - дарылоо), өтүн+чү - суроочу, өтүнүүчү (өтүн-сура), йор+чы - жүрүүчү (йор - жүр), йор+чы - (жол көрсөтүүчү, жол баштоочу адам), тилен+чи (тилемчи, тиленүүчү), ит+гү+чи (этүүчү, жасоочу адам) ж.б.у.с.

- чы мүчөсүнүн чыгышы жана семантикасы -чын, -чыл, -чыр, -чан мүчөлөрүнө барып такаларын жана мунун составындагы аяккы үнсүз тыбыш -чы мүчөсүнүн негизги маанисине көп ирет кайталанууну билдире тургандыгын түрколог А.Н.Кононов¹¹ белгилейт.

JA, -чыл, (-чил) мүчөсү бир нерсени жактыргандыкты жана бир нерсеге ынтызар экендикти билдирген. Бул мүчө енисей эстеликтерден бир гана сөздө катталган: ат+чыл - атты жакшы көргөн адам.

YJ-, EY-, EJ-, -лг, -лыг, -лнг; -лык, -лик эстеликтерде абстракттуу маанидеги зат атоочторду жасаган: ант-лыг - антка бекемдик, бег+лик - бектик, күч+лиг - күчтүү, күчтүүлүк, эрдем+лиг - эрдемдүүлүк, эрмерсандик ж.б.у.с. Бул мүчө сын атоочторду жасоодо да кеңири колдонулган.

Y, -г мүчөсү зат атоочтон -ла мүчөсү аркылуу этиш жасалып, андан кайра эстеликтерде зат атоочту жасаган мүчө катары кезигет: йай+ла+г - жайлоо, йаз+ла+г - жазда, жаз айында, кыш+ла+г - кыштоо, тарла+г - айдоо жер, эгин талаа.

Эстеликте -даш мүчөсү эки кана сөздө катталган: кадаш, кагадаш (курдаш), адаш (жолдош).

JJ-, -лан, -лен: ог+лан - уул, улан (ог//өг - уруу, ата-баба). Эстеликтерде -лан, -лен мүчөсүнүн кыскарган түрү - ан, -ен формада келүүсү да катталган: эр+ен, огул (уул)+ан - улан.

JE-, -гин бир гана сөздө кезигет: инийи+гун - (инилери, кичүү бир туугандары).

JAJ -н(ч), -ынч, -инч; -енч эки үч сөздө катталган. Абстракттуу маанидеги сөздөрдү жасаган: көзү+нч - (күсөөчү, каалоочу), өтүн+ч (өтүнүч), эз+енч-(салт улоочу), ына+н+ч (ынананыч, ынануучу), эзен+ч-(адат, салт).

Айрым сөздөрдүн составынан төмөндөгүдөй өнүмсүз мүчөлөрдү бөлүп кароого мүмкүн экендигин акад. И.А.Батманов белгилеген:

EJ, YJ -ыг, -нг: анч+ыг (андай), бунч+ыг (мындай), ан+ыг (макоо, андабас).

AJ -гч: эгч (жене, эже), эг+меч (аял).

EY, EY -гак, -гек: кыз+гак (кызды эркелетүү, кичирейтүү маанисинде айтылган), ин+гек (инек, уй), йел+гек (желүүчү)

JEJ, EYJ -агу, -егү: алпагу.

EJ, EJ -ан, -ен; -ын, -ин: эр+ен, кишен, тегин, кошун, огл+ан ж.б.у.с.

Эстеликтерде этиштик унгулардан зат атоочторду жасаган төмөнкүдөй мүчөлөр катталган:

YJ, EJ, (-а)г, -(е)г, -ыг, -нг (-уг, -үг): бил+иг - билим, кап+ыг (капка) (КТБ.4), кеч+иг (Т.35), үл+иг//үл+үг - үлүш (үл-/бөл-, үл+е-бөл-, бөлүштүр), өлиг//өлүг - өлүк (өл-); бит+иг - жазуу, (бити- /жаз-); сор+уг - суроо, кабар (сор-сура-), көр+үг - кабарчы (көр-), сүн+үг - найза, сүнгү (сүн-), быч+ак - бычак, жаз+ык - жазык күнөө (жаз-/жаңыл-).

J, EJ, -(а)к, -е(к), -ык, -ик, -ук, -үк: йаз+ук - жаза, каталашуу (жаз - ката кетирүү, каталашуу), арт+ук - артык (арт-/көбөй-) буйр+ук//буйур+ук - буйрук, приказ (буйур-), быч+ак (быч-), йүр+ек-жүрөк (жүр-) ж.б.у.с.

JJ (EJ) -лак(г), -лек (г) атоочтордон түзүлгөн этишке уланып, зат атооч жасалган йай+ла+г//йай+ла+к - жайлоо, кыш+ла+г//кыш+ла+к - кыштоо (йайла-, кышла-).

EJ, -ын, -ин: кел+ин, кад+ын//кат+ун, йег+ин (жээн).

Эстеликте -лан, -лен мүчөсүнүн кыскарган түрү -ан, -ен: эр+ен, огл+ан, кишен.

EY, -га, -ге, -ка, -ке: бил+ге - билги, акылман.

EJ -ыш, -иш; -уш, -үш: ур+уш, сүн+үш, үк+үш (көп), арк+ыш, тирки+ш (аркы-терки) ж.б.у.с.

JJ -ыг: сыг+ыг (ыйлоо, сыктоо).

Эстеликтердеги сан категориясы. Эстеликтерде көптүк түшүнүктү YJ, EY -лар//лер, -дар//дер, -тар//тер мүчөлөрү уюштурат: бег+лер (бектер), кунчуй+лар+ым (канышаларым), кадаш+лар (курдаштар), күдегүлерим (күйөөлөрүм), келинлерим (келиндерим) ж.б.у.с.

Эстеликтерде -лар мүчөсүнөн кийин таандык мүчөлөрдүн жалганып келүүсү да мүнөздүү.

Зат атоочтордун көптүк маанидеги фермалары лексикалык жол менен да жасалган: кара будун - көп эл, калайык - калк, сегиз адаглыг мал - сегиз аяктуу көп мал. Акыркы мисалда зат атооч сан атооч менен айкашып келип, көптүктү билдирген.

Эстеликтерде кош мамиле этишти жасаган YJ-, -ыш, -иш мүчөлөрү биргелешкен кыймыл аракетти билдирип, көптүк мааниде да айтылган: кел+иш+ти (келишти), бер+иш+ти (беришти), сүн+үс+тү (сайышты).

Кээ бир унгу сөздөрдүн акырындагы з, т тыбыштары да көптүктү билдирген: таркат-(таркандар), (чин), омуз-(эки ийин), мениз (эки жаак), огуз-огуздар, кыркыз-кыргыздар ж.б.у.с.

¹¹ Кононов А.Н. Аталган эмгек... С. 85.

Эстеликтерде биринчи жактын көптүк түрүнүн -мыз, -миз(с), -ымыз, -имиз(с) мүчөлөрү эстеликтерде көптүк мааниде да колдонулган: ата+мыз, ада+мыз, будун+мыз, эби+миз - үйүбүз, барды+мыз - (биз) бардык ж.б.у.с.

Жак мүчөлөрү болуп эсептелген -н, -ың, -ин; -уң, -үң эстеликтерде экинчи жактын жекелик түрүн жасоо менен катар эле бул көптүк мааниде да колдонулган: ичкдиң - (баш ийдиң, баш ийдинер), алмадың - (албадың, албадынар), билиң - (билгин, билгиле) ж.б.у.с. Ушундай эле 2-жактын -ңыз, -низ, -ыңыз, -иңиз мүчөлөрү да көптүк маанини билдирген.

Таандык мүчөлөр. Жазуу эстеликтерде таандык маанини берген төмөндөгүдөй мүчөлөр катталган:

✱, ✱, ✱, ✱, -м, -ым, -им; -ум, -үм; -и(ү); -ың, -иң; ✱, ✱, -ы, -сы, -си; -су, -сү.

I-жактын жекелик түрүндө -м, -ым, -им, -ум, -үм мүчөлөрү колдонулган: эл+и+м, каган+ым, ини+м, эб+им, эш+им, кадаш+ым, будун+ум, теңир+им, түзөл+д+үм, огл+ым, тегди+м, алты+м, кунлады+м, санчды+м, сүлөди+м, берти+м, бирти+м, йорыды+м.

II-жактын жекелик түрүнүн көрсөткүчтөрү: -ң, -ың, -иң мүчөлөрү болгон: эш+иң, каган+ың, ата+ң, ада+ң, кыз+ың, эш+иң, келин+иң, жылкы+ың.

III-жактын жекелик түрүндө: -ы, -и; -у, -ү; -сы, -си, -су, -сү: огл+ы, эш+и, эштер+и, будун+ы, беллер+и, ини+си, йаг+ы, йагы+сы, генри+си, сү+си (аскери).

I-жактын көптүк түрүн -мыз, -миз(с); ы+мыз, и+миз(с) мүчөлөрү уюштурган: ата+мыз, ада+мыз, эги+ миз, будун+ы+мыс, эб+и+миз (үйүбүз).

II-жактын көптүк түрүндө: -ңыз, -ңиз; -ы+ңыз, и+ңиз мүчөлөрү колдонулган: адаш+ың+ыз (жолдошторунуз), кан+ың+ыз, өз+ү+нүз, ачы+ңыз, эчи+ңиз (улуу бир туугандарыңыз).

III-жактын көптүк түрү III-жактын жекелик түрүндөгүдөй: бег+лер+и, сү+си, йаг+ы, эш+тер+и ж.б.у.с.

Таандык мүчөлөрдүн жак менен өзгөрүү схемасы

Жекелик түрү	Мүчөлөрү	Көптүк түрү
I-жак	-м, -ым//им; -ум//үм	-ымыз//имиз
II-жак	-ң, -ың//иң	-ңыз//ңиз; -ыңыз//иңиз
III-жак	-ы, -и; -сы//си; -су//сү	-ы, -и; -сы//си; -су//сү

Мисалы:

I-жакта	II-жакта	III-жакта
атам, адам	эшим	оглым
атаң, адаң	эшиң	оглың
атасы, адасы	эши	оглы
атамыз, адаңыз	энимиз, эшиңиз	оглымыз, оглыңыз
атасы, адасы	эши	оглы

Эстеликтерде көптүк түрдүн II-жагында морфологиялык эки тип катталган.

а) -ңыз, -н+гиз; -гыз, -ыз түрүндө -н жана -ыз кошулуп, көптүк мүчөнүн байыркы формасы жасалган.

б) -н-ла(р); -н-ар, -гар болуп, -н жана -лар мүчөлөрү бириккен.

Жөндөмө мүчөлөр. Орхон-Енисей эстеликтеринде 7 жөндөмө болуп, алар төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн катышуусу менен уюштурулган.

1. Атооч же негизги жөндөмө. Мүчөсү жок.

2. Илик -ң, -ың, -иң (үнсүздөрдөн кийин), -ның, -ниң (үндүүдөн кийин). Муну менен катар -ыг, -иг формасы да кездешет.

3. Барыш -га, -ге; -ка, -ке.

4. Табыш -ны, -ни; -ын, -ин; -ыг, -иг; -уг, -үг.

5. Жатыш -да, -де, -та, -те.

6. Чыгыш -дан, -тан.

7. Курал -ын, -ин

Орхон-Енисей тексттеринде багыт жөндөмө -гару, -герү мүчөлөрү аркылуу жасалган. Бул мүчө азыркы кыргыз тилиндеги "карай", "көздөй" деген багытты билдирген жандоочтун маанисине дал келет. Мисалы: огуз+гару - огузга карай, огузду көздөй; йыс+гару - жышка карай; илгери (күн) чыгышка; куры+гару - батышка; йокару - жогору. Бул татаал мүчө эки элементтен куралган. Барыш жөндөмөнүн мүчөсү -га, -ге жана +ру - багыт жөндөмөнүн көрсөткүчү. Айрым түрколог окумуштуулар Орхон-Енисей тексттеринен мындан башка багыт (направительный, -ры, -ри; -ру, -рү), орун багыт (местный направительный -ра, -ре) жана барыш (предельный -йа, -йе) өңдүү жөндөмөлөр болгондугун белгилешет¹².

Тексттерде барыш жөндөмөсүнүн -йа мүчөсү аркылуу жасалган учурлар кезигет: йырайа - түндүккө, курыяа - батышка, берийа - түштүккө.

Байыркы багыт жөндөмөсүнүн -гару, -герү мүчөсү азыркы кыргыз тилиндеги *ичкери*, *тышкары*, *сырткары*, *илгери*, *жогору* деген тактоочтордун тутумунда калдык катары сакталып калган.

¹² Кононов А.Н. Грамматика... С. 149.

Илик жөндөмөсү. Эстеликтерде илик жөндөмөнүн мүчөсү эки түрдүү формада колдонулган. Үндүүлөр менен аяктаган сөздөрдө: -н// -нын// -ниң, үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдө -ың// -ин: атаның, каганың, ташың, эрин, койың, кызың, кулың, йүкин (жүгүнүн), сизин.

Орхон эстеликтеринде илик жөндөмөнүн мүчөсү -ыг, -иг; -ын, -ин формасында да колдонулган. Мисалы: түрк будуныг аты... (КТб.25) (түрк элинин аты...) ...ак адгырыг... (КТб.36) - ак айгырдын; каганынын сабын... (КТм9) — каганындын сөзүн...

Барыш жөндөмөсү. Бул жөндөмөнү -ка, -ке; -а, -е мүчөлөрү уюштурат.

1) -ка, -ке мүчөсү көбүнчө аягы м, н, н, з, р үнсүздөрү менен бүткөн сөздөргө жана үндүү менен аяктаган айрым сөздөргө жалганат¹³: каган+ка, төрт булуң+ка (төрт жакка), биз+ке, аңыз+ка (аңызга, талаага); йагы+ка (жоого). Орхон эстеликтеринде -ка, -ке мүчөсү каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө да уланган: таш+ка (КТмII), табгач+ка (К-Ч.12). -ка, -ке мүчөсүнүн -га, -ге варианты багыт жөндөмөсүнүн татаал -гару, -герү формасынын составында гана учурайт: га+ру, -ге+рү - табгачгару.

2) -а, -е аффикси 1, 2, 3-жактын жекелик таандык мүчөсү уланган сөздөрдөн кийин жана сиз деген жактама ат атоочко жалганат: сиз+е: огланым+а, будунум+а, каганың+а, элим+е, марым+а (мугалимиме), йериң+е.

Бирок бул таандык формалардан кийин барыш жөндөмөнүн -ка, -ке мүчөсү да жалгана берет: элим+ке, оглум+ка, бегим+ке, эрим+ке (баатырыма) ж.б.

Орхон-енисей эстеликтеринде барыш жөндөмөнүн «-йа» түрүндөгү өзгөчө бир формасы жолугат: бирийа (КТб.14) - түштүккө, йырайа (КТб.14) - түндүккө, курыя (КТб.52) - батышка¹⁴.

Орхон эстеликтеринде барыш жөндөмөсүнүн кээде жатыш жөндөмөнүн маанисинде колдонулган учурлар да байкалат: Күл тигин кон йылка йити йегирмике учды (КТб.53) - Күл-Тегин кой жылында он жетисинде өлдү.

Ушуну менен бирге, енисей эстеликтеринде барыш жөндөмөсүнүн чыгыш жөндөмөнүн маанисинде колдонулушу да жолугат: Сиз элиме кунчуйума, огланым будунума сизиме алтмыш йашымда (адырылтым) (Памятник с Уюк-Тарлака)¹⁵. - Сизден мамлекетимден, канышамдан, уулумдан, элимден, сизден алтмыш жашымда айрылдым.

Сизиме йүз кадашыма алты будунума сизиме адырылтым («Первый памятник из Тувы») ¹⁶ - Сизден, жүз курдашымдан, элимдин алты уруусунан, сизден айрылдым.

Орхон эстеликтеринде барыш-багыт маанисиндеги -гару, -герү мүчөсү да колдонулган: огузгару (огузга), илгерү (алдыга), кагангару, йиргерү (жерге), табгачгару.

Барыш жөндөмөдө турган сөздөр сүйлөмдө толуктооч же бышыктоочтук милдетти аткарып, кимге? эмнеге? кайда? деген суроого жооп берген.

Табыш жөндөмөсүн -ыг, -иг; -ы, -и; -ны, -ни; -ын, -ин, -н мүчөлөрү уюштурган.

1) -ыг, -иг мүчөсү көпчүлүк атооч сөздөргө уланып, өнүмдүү мүчө болгон: үгүз+иг (үгүздү, сууну), кыргыз+ыг (кыргызды), каган+ыг (каганды), күмүш+иг (күмүштү), барс+ыг (барсты) ж.б.

2) -ы, -и; -ны, -ни негизинен ат атоочторго жалганган: ан+ы, биз+ни, бу+ны.

3) -ын, -ин мүчөсү I, II жактын таандык мүчөсүнөн кийин, -н мүчөсү III жактын таандык мүчөсүнөн кийин жалганган: сабым+ын (сөзүмдү), кызым+ын (кызымды), йегиним+ин (жээнимди); бенгүми+н (эстелигин), сүси+н (аскерин), или+н (элин).

Жатыш жөндөмө -да, -де; -та, -те аффикси менен берилген. Бул мүчө унгу түрүндөгү атооч сөздөргө уланат: йир+де (жерде), бун+да (мунда), ара+да (арасында), сиз+де, өз+де, бун+да.

1, 2-жактын таандык мүчөсү жалганган сөздөргө уланат: элим+те (элимде), белим+те (белимде), будуным+та (элимде).

3-жакка таандык формадагы сөздөргө жалганганда, унгу менен жөндөмө мүчөнүн арасына «н» тыбышы көшүлүп айтылат: йашы+н+та (жашында), өглы+н+та (уулунда), эли+н+те ж.б.

Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде жатыш жөндөмө, азыркы түрк тилдерине караганда, кенири маани берген. Анткени ал жазмада чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү али массалык түрдө колдонула элек болучу; анын функциясын көбүнчө жатыш жөндөмөсү аткаруучу¹⁷. Мындай учурда жатыш жөндөмөнүн мүчөсү жатыштын же чыгыш жөндөмөнүн маанисинде колдонулгандыгы контексттен жана ал формадагы сөз менен байланышкан этиштин семантикасынан белгилүү болгон: ... табгач+да адырылды (табгачтан бөлүндү), ... кыргыз+да йантымыз (кыргыздан кайттык). Табгач каган+та Исйи Ликең келти (КТб.52) (Табгач кагандан Исйи Ликең келди). Түпүт каган+та Бөлөн келти (КТб.52) (Түпүт кагандан Бөлөн келди). Түргис каган+та Макрач

¹³ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Ф., 1959. С. 108.

¹⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. С. 45.

¹⁵ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952. С. 11.

¹⁶ Малов С.Е. Енисейская письменность... С. 97.

¹⁷ Севортян Э.В. Категория падежа. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.2 Морфология. – М., 1956.С.55-56

тамгачы... келти (КТб.53) (Түргис кагандан Макрач тамгачы келди). Кыргыз каган+та тардуш Ынанчу Чур келти (КТб.53). (Кыргыз кагандан тардуш Ынанчу Чур келди).

Чыгыш жөндөмө. И.А.Батманов енисей эстеликтеринин тилинде чыгыш жөндөмөсү жоктугун белгилеген¹⁸. Андай болгону менен орхон-енисей эстеликтеринде жатыш жөндөмөсү чыгыш жөндөмөнүн маанисинде да кеңири колдонулган. Ошол себептүү айрым илимий эмгектерде эстеликтердин тилиндеги жатыш жөндөмөнү «местный-исходный падеж» деп аталган¹⁹. Мисалы: түргес каган+та көрүг келди (Т.29). Түргес каганынан чалгынчы келди. Табгач+да адырылгы (Т.2) – табгачтан айрылды.

Бирок орхон эстеликтеринде чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр аз да болсо жолугат. Уюштуруучу мүчөлөрү: аягы үндүү жана үнсүз менен бүткөн сөздөрдөн кийин (л, р, н тыбыштары менен бүткөн сөздөрдү кошпогондо) -дан, -ден; -дын, -дин; аягы л, р, н үнсүздөрү менен бүткөн сөздөрдөн кийин -тан, -тен; -тын, -тин²⁰.

Чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр мааниси боюнча, негизинен, кыймыл-аракеттин башталып чыккан ордун туюндурат. Мисалы: кан+тан ... келип... (КТб. 23) – кайдан келип; өң+ден... (Т. 29) - түштүктөн; Эстеликте чыгыш жөндөмөнүн -дан, -тан формасынын кабатталып айтылышы да жолугат: огуз-дан+тан көрүг келти (Т.8) - огуздан чалгынчы келди, бер+дин сынаар (Моюн Чур. 15) - түштүк тараптан.

Тонукук эстелигинде чыгыш жөндөмөдөгү айрым сөздөрдөн кийин «йан» (жак, тарап) деген жандоочтун кошулуп айтылган учурлары кездешет. Мааниси боюнча кыймыл-аракеттин белгилүү тараптан чыкканын билдирген: Табгач, бериденейен тег (Т.11) - табгачтар, түштүк жактан кол салгыла. ...кытан өнденейен тег.. (Т.11-12) – кытандар, чыгыштан кол салгыла.

Курал жөндөмө. Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде -ын, -ин, -н мүчөсү менен жасалуучу курал жөндөмөсү (инструментальный падеж) да бар. Бул жөндөмөдөгү сөздөр кыймыл-аракеттин эмненин жардамы менен аткарылгандыгын, бир нерсе менен бирге болгондугун, ордун, мезгилин билдирген. Мисалы, куралдык мааниде: сунут+тин ачдымыз (Т.28) – Биз найза менен жол ачтык. Көз+ин көрмедик кулак+ын эшидмедик... (Мог.хб.11) - Көзү менен көрбөгөн, кулагы менен укпаган...

Биргелешүү маанисинде: Улуг Иркин азкына эр+ин тезип барды (КТб.34) – Улуу Эркин аз аскери менен качты. Түрк будун кан+ын

болмайын табгачда адырылты (Т.2) – Түрк эли өз каны менен болбой табгачтардан айрылды.

Мезгилдик мааниде: Кыш+ын кытан тапа сүледим... йаз+ын татабы тапа сү(ледим) (Мог.Ха2) - Кышында кидандарга каршы согуштум, жазында татабыларга каршы согуштум.

Орундук мааниде: Бу йол+ын йорысар... (Т.23) - Бул жол менен жүрсө... Аны бармыс (Т.24) – Аны суусун бойлоп бардык.

Кыймыл-аракеттин кандайча аткарылгандыгын, аткарылыш амалын билдирет: Алтун йысыг йолсуз-ын асдымыз, ергис үгүзиг кечигсиз-ин кечдимиз (Т.35) - Алтын жышын жолсуз аштык, Иртыш суусун кечүүсүз кечтик.

XI кылымга таандык “Девону луготит түрк”, “Кутадгу билиг” эстеликтеринде да -ын, -ин формасындагы курал жөндөмөсү кеңири колдонулган: Оланы бичек+ин санчды (ДЛТ, III, 420) - Ал аны бычак менен сайды. Таңут бек+ин йагылады (ДЛТ, III, 338) - Таңут беги менен жоолашты. Күн+үн йемеди көр түн+үн йатмады (КБ, 68-бет/37) – Күндүз жебеди, түнүн жатпады.

Азыркы кыргыз жана башка түрк тилдеринде -ын, -ин формасындагы курал жөндөмө жок. Бул жөндөмөнүн мүчөсү калдык катары айрым тактоочтордун составында гана сакталып калган: кырг. жайын–кышын, күнүн, түнүн, кышында, жазында, жайында, күзүндө; түв. кыжын (кышын), чайын (жайын), күзүн, өзб. кечип, ёзин-кишин, түркм. гышын, язын, гүнин.

Байыркы курал жөндөмөсү азыркы түрк тилдеринде колдонулбаганы менен, анын мааниси көпчүлүк түрк тилдеринде менен жандоочу (ар бир тилде түрдүү формада) аркылуу берилет: кырг. ал бакты балта менен кыйды; өзб. у даладан арава билан келди; тат. ати белэн килү; алт. койдын түгин кайчы+ла кайчылап дьат.

Ушуну менен бирге, азыркы айрым түрк тилдеринде (казак, хакас, караим, чуваш, якут тилдеринде) -ың формасындагы байыркы курал жөндөмөнүн маанисинде колдонула турган жөндөмө бар. Ал жөндөмө мүчө ар бир тилде түрдүү фонетикалык вариантта кездешүүчү менен жандоочунун тыбыштык жактан кыскарып, грамматикализацияланышынын натыйжасында тилдин кийинки өнүгүш этабында пайда болгон жаңы форма болуп эсептелет²¹. Ал мүчө төмөнкүлөр: казак тилинде «көмектес септик» деп аталат, мүчөсү: -мен, -бен, -пен (<менен) - балтамен шапты, поезбен келди; хакас. -нан, -нең; караим. -ба, -бе (<была); чув. -па, -пе, -пала, -пеле (<палан) ж.б.

Бул тилдердеги курал жөндөмөсү, байыркы -ын, -ин формасындагы курал жөндөмөсү сыяктанып, куралдык, биргелешүү, орундук, мезгилдик ж.б. маанилерди туюндурат.

¹⁸ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. - Ф., 1959. С. 105.

¹⁹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. - М.-Л., 1952. С. 17.; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VI-IX вв. - Л., 1980. С. 157.

²⁰ Кононов А.Н. Аталган эмгеги... С. 158.

²¹ Мусаев К.М. Грамматика каранского языка. Фонетика и морфология. - М., 1964. С. 159.

Жыйынтыктап айтканда, орхон-енисей эстеликтеринде атоочтордун жөндөлүшүнүн 3 түрүн белгилөөгө болот:

1. Атоочтордун таандык мүчөсүз жөндөлүшү;
2. Таандык мүчө менен келген сөздөрдүн жөндөлүшү;
3. Ат атоочтун жөндөлүшү.

Таандык мүчөсүз атооч сөздөрдүн жөндөлүшү:

А.	будун	эл
И.	будун-ың	эп-ин
Б.	будун-ка	эл-ке
Т.	будун-ыг	эл-иг
Ж.	будун-га, будун-да	эл-те
Ч.	будун-тан	эл-тен, эл-ден
К.	будун-ун	эл-ин

Таандык мүчө жалганган сөздөрдүн жөндөлүшү:

	I-жак	III-жак
А.	будуным	будуны
И.	будуным-ың	будуны-нын
Б.	будуным-а, будуным-ка	будуны-н-а
Т.	будуным-ың	будуны-н
Ж.	будуным-га	будуны-н-га
Ч.	будуным-дан, будуным-тан	будуны-дан
К.	будуным-ың	будуны-н

Сын атооч. Эстеликтерде тубаса сын атооч сөздөр анчалык көп эмес. Ошондой болсо да, эстеликтерде катталган сын атоочтордун төмөнкүдөй топторун белгилөөгө болот. Өң-түстү билдирген сын атоочтор: ак, көк, кара, йашыл, боз, кызыл, кула, тору, сарыг, йагыз (күрөн), йегрен (жээрде).

Заттардын сапатын, көлөмүн билдирген сын атоочтор: агыр (оор), кысга (кыска), узун, йымшак (жумшак), йуйка (жука), калың (калың), йоган (жоон), семиз, эгиз (бийик), катыг (катуу), күчлүг (күчтүү), тег (тең), улуг (улуу), йаңы (жаңы), үкүш (көп), үлкөн (чон), эдкү (жакшы), арук (угрымый), эмик (тепый), йаба (пайдасыз, начар), йырак (ыраак, алыс) ж.б.у.с.

Эстетикалык мааниде айтылган сын атоочтор: көрк (көрктүү), силик (сулуу), эдгү (мыкты, ийгиликтүү), эдиз (бийик, улуу), уз (уз, чебер, уста), йаблак (жаман).

Абстракттуу сын атооч маанисинде колдонулган сөздөр: ач (ачка), бош, мунсуз (мунсуз), өрүнүм карам (менин ак, кара малым), билги

(билимдүү, акылман), өдсег (убактылуу), чаблы (данктуу, атактуу), эрклиг (эрктүү, эркин, бош) ж.б.у.с.

Эстеликтерде сын атоочтор төмөнкүдөй мүчөлөр менен жасалат.

Г-, -лы//ли бир нерсеге ээ болууну, сапатты билдирген. Чаб+лы (данктуу, атактуу), эрк+ли (эрктүү), битиг+ли (сабаттуу, билимдүү, жазуу жаза билген), эчи+ли (эжелүү), ини+ли (инилүү) ж.б.у.с.

л-, -лык//лик; -лыг//лиг; -лук//лук; -луг//луг: бек+лик (бектик, бек болуулук), кан+лык (кандык, кандык кылуу), эрдем+лиг (эрдүүлүк, баатырлык), туйуг+лук (туяктуу), тамга+лыг (тамгалуу), күч+лиг (күчтүү), улуг (улуу), будун+луг (будундуу, элдүү), адаг+лыг (аяктуу) ж.б.у.с.

Эстеликтерде сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн дагы бири -ык//ик; -ыг//иг; -ук//үк. Мисалы: тириг, катыг, кичиг, сүчиг (таттуу), эрик (эрктүү), тезиг (тез, ылдам), исрик (эсирүү), үлуг, күлүг (данктуу, белгилүү), ыдук (ыйык), өлүг ж.б.у.с.

-лы//ли; -лыг; -ык//ик мүчөлөрдүн чыгыш негизи бир деп эсептелет.

Үс-, -саг//сег мүчөсү эки үч сөздө кезигет: йыл+сыг (бай-лык, байуу), өд+сег (убактылуу), өд (убакыт, мезгил).

Эстеликтерде сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчө -сыз//сиз. Мисалы, буң+сыз (мунсуз, кайгысыз), сү+сиз (аскерсиз), билиг+сиз (билимсиз), туз+суз (туз эместик), өг+суз (энесиз), тон+суз, сансыз, калыңсыз ж.б.у.с.

Текстте өтө сейрек болсо да салыштырма сын атоочтун -сы+рак формасы учурайт. Мисалы, ак+сыр+ак (агыш, агыраак, агышыраак).

Сан атооч. Эстеликтерге сан атооч сөздөрдүн өздөрүнө тиешелүү болгон семантикалык, морфологиялык белгилери боюнча төмөнкүдөй топтору белгиленет: эсептик, иреттик, жамдама, чамалама сан атоочтор. Бөлчөк сандар эстеликте катталган эмес.

Эстеликтердеги эсептик сандар: бир, ики//эки, үч, төрт, беш(с)//биш(с), алты, йити//йети, секиз, токуз, он, йегирми//йигирми//йигирме, отуз, кырк, элиг//илиг, атымыш//алтмыш(с), йетмиш(с)//йетмиш(с), секиз он, токуз он, йүз, биң//бың, миң//мың, түмөн (он миң), он түмөн (жүз миң).

Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде ондон жогорку санды атоодо саноонун башка бир системасы колдонулган. Эгерде азыркы түрк тилдеринде татаал сандар эң мурун көп сан, андан кийин аз сандын айтылышы менен түзүлсө (жыйырма беш, жүз кырк эки), орхон-енисей эстеликтеринде татаал сандар, тескерисинче, эң мурун бирдик сан, андан кийин ондук сандын айтылышы менен түзүлгөн. Мындан тышкары бирдиктен кийин келген ондук сан бир ондукка кемип колдонулган.

-ма, -ме мүчөсү менен берилген: ал+ма- (алба-), кел+ме- (келбе-), кал+ма- (калба-), өлүр+ме- (өлтүрбө-), бөк+ме+дим (ыракаттанбадым).

Азыркы кыргыз, алтай тилдеринде этиштин терс формасы -ба, -бе; -па, -пе мүчөсү менен берилет: барба, келбе; өзбек тилинде -ма (ёзма, кел-ма, ол-ма (алба)); казак тилинде -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе; түркмөн тилинде -ма, -ме; азербайжан, татар тилдеринде -ма, -мә аффикстери аркылуу берилет.

Этиштин чак категориясы. Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде этиштин төмөнкүдөй чактары катталган: учур-келер чак, келер чак, өткөн чак.

Учур-келер чак²³ кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын жана келечекте боло тургандыгын билдирет. Уюштуруучу мүчөлөрү:

1) -ур, -үр, -ар, -эр, -ыр, -ир формасындагы этиш учур чактык же келер чактык мааниде колдонулгандыгы контексттен белгилүү болот: бир+үр мен (берем), көр+үр сен (көрөсүн), кес+ер сен (кесесиң), кал+ыр (калат), кел+ир (келет), кел+ир эрсер кү эр үкүл+үр (Т.32) - Эгер алар келсе, даңктуу аскерлердин саны көбөйөр (келер чакта). Ыраак эрсер йаблак агы бер-үр, йагук эрсер эдгү агы бер-үр (КТМ7) - Эгер ыраак болсо, жаман белек берер, эгер жакын болсо, жакшы белек берер (келер чакта).

Учур чактын терс формасын -маз, -мез мүчөсү уюштурган: кел+мез ерти (келбес эле), бил+мез (билбес), биз бар+маз биз (биз барбаспыз).

Азыркы кыргыз тилинде бул мүчө -бас, -бес формасында колдонулат: барбас, келбес.

2) чакчыл -а, -е, -й мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат²⁴: бер-е мен (беремин), бол-а сен (болосун), барс адырылма-й (Барс кетпейт).

3) -йур, -йүр²⁵ мүчөсү уюштурат: йоры+йур (жүрөт), мениле+йурмен (сүйүнөмүн).

Келер чак кыймыл-аракеттин жакын арада же келечекте болорун билдирет. Уюштуруучу мүчөлөрү:

1) -тачы, -течи, -дачы, -дечи + жак мүчө. Бул мүчө менен жасалган келер чак кыймыл-аракеттин болору анык экендигин билдирет: өл+течи сен (өлөсүн), көр+течи сен (көрөсүн), кир+течи сен (киресин), бөл+тачы сен (болосун) (МЧхб13-14).

²³ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. - М., 1960. С. 62.

²⁴ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX в.в. - Л., 1980. С. 186-187.

²⁵ Севортян Э.В. Категория падежа. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.2. Морфология. - М., 1956. С. 55-56.

2) -ар, -эр, -ыр, -ир, -ур, -үр мүчөсү учур чакты уюштуруу менен бирге, келер чакты да уюштурат. Бул формадагы келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болору арсар экендигин туюндурат: бир+үр мен (берермин), бар+ыр (барар), кел+үр (келер), олур+ур (отурар).

Өткөн чак кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн билдирет. Уюштуруучу мүчөлөрү:

1) -ды, -ди, -ты, -ти мүчөсү менен уюшулган өткөн чак кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн анык экендигин билдирет: буз+ды+м, ал+ты+м (алдым), сүңүс+ди+миз (согуштук), өлүр+тү+миз (өлтүрдүк), санч+ды+мыз (найза менен сайдык).

2) -мыш, -миш. Бул мүчө орхон-енисей эстеликтеринде, негизинен, өткөн чак маанисиндеги атоочтукту жасаган. Бирок бул мүчө жалганган этиш баяндоочтук функцияда келгенде, өткөн чактык маанини да берген. Бул формадагы өткөн чак кыймыл-аракеттин жалпы эле мурун болуп өткөндүгүн туюндурат: ол евке бар+мыш (ал үйгө кеткен) ... экин ара киши оглы кылын+мыш (КТ6) - экөөнүн арасында адам баласы жаралган; йыг+мыш (жыккан), йай+мыш (жайган).

Атоочтуктар заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирүүчү этиштин өзгөчө бир түрү. Орхон-енисей эстеликтеринде атоочтукту көбүнчө төмөнкү мүчөлөр уюштурган:

1) -мыш, -миш: йагыча тег+миш сү... (Е26) - жоого тийген аскер, сына+мыш кисиг (сыналган киши), ...кулад+мыш будуныг... (КТ6.13) - кулданган элди, көтүр+миш тенри (КТ6) - көтөргөн тенир. Атоочтуктун -мыш, -миш мүчөсү азыркы азербайжан, түркмөн, түрк тилдеринде да атоочтукту уюштурат.

2) -ар, -ер, -ур, -үр, -ыр, -ир. Бул формадагы атоочтук да заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирет: көр+үр көзим (көрөр көзүм), бил+ир билигим (КТ6) - билер (билигим), бир+үр табгач (берер табгач эли).

3) -дук, -дүк; -тук, -түк формасындагы атоочтук аныкгалып турган заттын атрибутивдик белгисин билдирген: бар+дук йирде (КТ6) - барган жерде; йан+дук йолта (кайтып келаткан жолдо), илле+дук илин (КТ6.6) - уюштурган уруусун; каганла+дук каганын (КТ6.7) - кагандыкка көтөргөн каганын.

Чакчылдар жак, чак категориясы боюнча өзгөрбөйт. Сүйлөм ичинде негизги кыймыл-аракеттин кошумча кыймылын билдирет. Эстеликтерде чакчылдарды төмөнкү мүчөлөр уюштурган:

1) -а, -е, -й (үндүүдөн кийин): көр+е (көрө - видя), уч+а (улетая), кеч+е (переходя), ач+а (открывая), адырылма+й (айрылбай);

2) -у, -ү; -йу, -нү: *сакын+у* (думая), *кыл+у* (делая), *көр+ү* (видя), *өл+ү* (умирая), *опла+йу* (бросаясь в атаку), *башла+йу* (возглавляя), *йара+йу* (организуя), *сүле+йу* (ведя войско).

3) -ы, -и. *ал+ы* (беря), *кал+ы* (оставаясь), *түкет+и* (оканчивая), *код+ы* (оставляя), *узат+ы* (продолжая).

4) -ып, -ип, -уп, -үп, -п: *кал+ып* (оставшись), *бол+уп* (будучи), *ал+ып* (взявши), *көр+ип* (видя), *өкүн+үп* (раскаившись).

5) -ыпан, -ыпен: *бар+ыпан* (отправившись), *тег+ипен* (касаясь), *йор+ыпан* (ходив, уходя), *сүле+пен* (воевав), *тут+ыпан* (схватив).

6) -галы, -гели; -калы, -кели. Бул формадагы чакчылдар максаттык маанини туюндурат: *сынар сүси ебин... йул+галы* барды, *сынар сүси сунуш+гели* келти (Мог.32) - аскердин бири үйүн *талаганы* барды, аскердин бири *согушканы* келди; *ал+галы*, *өл+гели*, *ук+калы*, *толла+галы* (тептегону) ж.б.

Этиштин ыңгай категориясы. Этиштин бул категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөөчү тарабынан аныкталган чындыкка болгон ар түрдүү катышын билдирет. Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде ыңгайдын төмөнкү түрлөрү кездешет.

Буйрук ыңгай экинчи, үчүнчү жакка буйруу, өтүнүү маанисинде айтылган уңгу же туунду этиштер аркылуу берилет: *бол-*, *кел-*, *көр-*, *бил-*, *кал-*, *ал-*, *йүклө-* (жүктө-), *йаша-* (жаша-). Буйрук ыңгай айрым мүчөлөр аркылуу да уюшулган:

-гыл, -кыл: *эсид+гил-* (уккун), *бер+гил-* (бергин), *кач+гыл-* (качкын), *бак+кыл-* (карагын, баккын), *йе+гил-* (жегин), *ур+гыл-* (бекемдегин).

-зын, -зин - кыймыл-аракетти аткаруу иши 3-жакка башка бирөө аркылуу буйрулат: *бар+зун-* (барсын), *йитме+зун-* (житпесин, жоголбосун), *калма+зун-* (калбасын).

Каалоо ыңгай кыймыл-аракеттин аткарылышын сүйлөөчү каалай тургандыгын туюндурат. Төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-айын, -эйин: - *йаша+йын* (жашайын), *өлүр+ейин* (өлтүрөйүн), *тиле+йин* (тилейин), *кыл+айын* (кылайын), *бил+ейин* (билейин).

-алым, -елим: *кабыш+алым* (биригели), *өтүн+елим* (өтүнөлү), *сөзлө+лим* (сүйлөшөлү), *адырылма+лым* (айрылбайлы);

-гай, -гей: *кел+гей* (келгей эле), *көр+гей* (көргөй эле).

Шарттуу ыңгай кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн сүйлөөчү тарабынан белгиленген шартты билдирет. Шарттуу ыңгайды -сар мүчөсү уюштурган: *олур+сар* (отурса), *кел+сар* (келсе), *йаныл+сар* (жанылса), *йоры+сар* (жортсо).

Азыркы кыргыз тилинде шарттуу ыңгайды -са мүчөсү уюштурат: *келсе*, *барса*, *бүтүрсө*.

Этиштин мамиле категориясы. Этиштин бул категориясы кыймыл-аракеттин субъектиге жана объектиге карата болгон мамилесин, катышын билдирет. Орхон-енисей эстеликтеринде мамиле категориясынын төмөнкү түрлөрү колдонулган:

Аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин грамматикалык ээ тарабынан эмес, башка бирөө тарабынан аткарылгандыгын билдирет. Төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-дур, -дүр, -тур, -түр: *йүкүн+түр* (жүгүндүр), *кон+тур* (кондур), *өл+түр* (өлтүр), *арт+тыр* (арттыр, көбөйттүр);

-т: *ыгла+т* (ыйлат), *йогла+т* (жоктот), *уды+т* (уктат), *олур+т* (отурт), *атла+т* (аттант), *йазуукла+т* (жазалат);

-ур, -үр: *өл+үр* (өлтүр), *кел+ир* (келтир), *түш+үр* (түшүр).

Кош мамиле бир нече субъект биргелешип иштешкен кыймыл-аракетти билдирет:

-ыш, -иш мүчөсү уюштурат: *тут+ыш* (кармаш, тутуш), *кач+ыш*, *сүн+үш* (согуш), *ур+уш*, *сөзлө+ш* (сүйлөш), *сөк+үш* (сөгүш, тилдеш).

Өздүк мамиле кыймыл-аракеттин субъектинин өзүнө багытталгандыгын билдирет; -ын, -н мүчөсү уюштурат: *себ+ин-* (сүйүн), *тут+ун-* (карман-, тутун-), *булга+н-* (булган-), *богузла+н-* (муун-), *боша+н-* (бошон-), *өт+үн-* (өтүн-, суран-).

Туюк мамиле башка бирөөнүн кыймыл-аракетинин субъектиге багытталгандыгын билдирет: *адыр+ыл-* (айрыл-), *тер+ил-* (жарыл-, чогул-), *кат+ыл* (примешиваться, смешиваться - аралашыл) ж.б.

Тактоочтор. Эстеликтердин тилинде тактоочтор жаныдан түзүлүү абалында экендиги байкалат. Ошол себептүү тубаса тактоочтордун башка кээ бир жөндөмө мүчөлөрдүн сенек формасындагы сөздөр, ошондой эле айрым чакчыл формасындагы сөздөр, кээ бир сын агоочтор ж.б. тактоочтук функцияда колдонулган.

Эстеликтерде кезиккен тубаса тактоочтор: *аз*, *үкүдү//көп*, *тез*, *эрте*, *кеч*, *тең*, *анча*, *ара* (арасында), *коды* (төмөн), *ырак*, *таң* үнгүр (таң ата), *утру* (утурлай) ж.б.у.с.

Тутумунда сенек формадагы жөндөмө мүчөлөр жана чакчыл формалар бар тактоочтор: *таш+ра* (тышта), *ич+ре* (ичинде), *кис+ре* (кийин), *ас+ра* (төмөндө), *өн+ре* (өн) чыгыш жакта, *йө+кару* (жогору), *эр+те*, *бу+нта* (мында), *өн+ден* (алдынан), *ан+та* (анда), *кыс+га* (кыска), *бир+ле* (бирге), *бери-йе* (оңго, түштүккө), *куры-йа* (батышка), *йан+а* (кайра, артка), *үзе* (үстүдө), *асра* (астыда).

-ты, -ти формасындагы тактоочтор: *амты* (эми), *катыгды* (катуу), *эдгүти* (жакшы), *йараклыгды* (жарактуу).

-ча мүчөсү менен жасалган бирин-экин тактооч кездешет: *куш+ча* (как птица), *марымын+ча* (как мой учитель), *эсидмекин+че* (эшидмейинче, укмайынча).

Эстеликтерде тактоочтордун төмөнкүдөй топтору кездешет.

а) мезгилди билдирген тактоочтор: өдкө (ал кезде, ал убакта), түн удымадым (түнүндө уктабадым), күнгүз олурмадым (күндүз отурбадым), кисре (кийин), йазына (жазында, жазындасы), ашнукуы (мурдагы, илгерки), күнлүк (күндүк);

б) орунду билдирген тактоочтор: ичре, ичинте (ичинде), ташра (тышында, сыртында), кесре//кисре (артка), йыргару (түштүккө), илгерү (чыгышка), биргерү (түштүккө), курыяа (батышка, артка), үзе (үстүндө), асра (алдыда), өңре (алды жактан, чыгыштан), бериден (түштүктөн, бери жактан), өндөн (алдыдан, чыгыш жактан), өңре (өргө, жогору), кери (артка);

в) санды, өлчөмдү билдирген тактоочтордун эстеликте бир экиси кезигет: аз, көп//үкүш, анча.

Жардамчы сөздөр

Орхон-енисей эстеликтеринин тилинде жандоочтор, аз да болсо байламталар, бөлүкчөлөр кездешет.

Жандоочтор атооч сөздөр менен этиштин жана атооч менен атооч сөздөрдүн ортосундагы төмөнкүдөй синтаксистик катышты туюндурат: орундук, мезгилдик, сан-өлчөмдүк, максаттык, себептик, салыштыруу ж.б. катыштын билдирет. Негизги жандоочтор төмөнкүлөр:

ара (арасы) - кыймыл-аракеттин бир нече заттын арасында болгондугун билдирет: огуз ара (огуздар арасында);

бирле (менен) - биргелешүү маанисин берет: каган бирле (каган менен), кыргыз бирле (кыргыз менен);

үчүн - максат, себеп маанисин билдирет: түрк будун үчүн (түрк эли үчүн), каңым үчүн (атам үчүн);

сайы, сайу (сайын) - кыймыл-аракеттин бүтүндөй затка толук таралгандыгын көрсөтөт: йир сайы бардыг (КТм9) - жер кезип бардын;

тег (сыяктуу) - салыштыруу, окшоштуруу маанисин билгизет: бери тег (бөрү сыяктуу), учук тег (куш сыяктуу);

тапа (карай) - кыймыл-аракеттин бет алган багытын көрсөтөт: огуз тапа (огузга карай), таңут тапа (таңгутка карай);

теги (чейин) - мезгил же мейкиндик боюнча чекти көрсөтөт: Темир капыгка теги иртимиз (Т.45) - Темир капкага (дарбазага) чейин куудук;

аша (ашып, аша) - кыймыл-аракеттин бир нерсе аркылуу болуп өткөндүгүн туюндурат: Алтун йышыг аша йорыдым (Мог.27) - Алтун жышты ашып келдим;

отрү (кийин) - бир кыймыл-аракеттин, нерсенин башка бир нерседен кийин болгондугун билдирет: Анта өтрү огуз копын келти (Тон.) - Андан кийин огуздар чогулуп келишти;

коды (төмөн, ылдый) - төмөн карай маанисиндеги мейкиндик катышты туюндурат: Ол суб коды бардымыз (Т.27) - из ал суу ылдый бардык;

кисре (кийин) - бир кыймыл-аракеттин экинчисинен кийин болгондугун туюнтат: Анта кисре иниси каган болмыс... (КТб.4-5) - Андан кийин иниси каган болгон;

үзе (үстүндө) - кыймыл-аракеттин бир нерсенин үстүндө болгондугун билдирет: өзим тардуш будун үзе шад эртим (КТб.17) - Өзүм тардуш элинин үстүндө шад болгом (шад - түрк, уйгур каганатындагы жогорку согуштук-бийлик титул);

ичре (ичине) - мейкиндик катышты билдирет: Сагыр ичре элик, кийик кирмис (Гадат.кн.97) - Кашаа ичине ургаачы жейрендер кирди;

ынгару (кийин, артынан): Түрк будун анта ынагару йок болты (МЧ.10) - Түрк эли андан кийин жок болду.

Байламталар

Орхон-енисей эстеликтеринин грамматикалык түзүлүшүндө байламталар толук түзүлүп бүтө элек абалда болгон²⁶. Негизинен төмөнкү байламталар колдонулган:

1) **йеме** («жана», «да», «дагы», «аны менен бирге» деген мааниде): Күн йеме түн йеме йелү бардымыз (Т.27) - Күн да, түн да чаап бардык. Ил йеме будун йеме йок эртечи эрти (Т.55) - Эли да адамдары да жок болмок эле;

2) **та**: Оглы та каган болмыс эринч (КТб.5) - Уулу да каган болгон эле;

3) **артуку** (артык, дагы): Кырк артуку йети йолы сүлемис (КТб. 15) - Кырк дагы жети жолу согуштук.

Бөлүкчөлөр

Кызматчы сөздөрдүн бул түрү да эстеликтерде өтө аз кездешет²⁷.

1) **му** (суроо маанисиндеги бөлүкчө): Бар му не (Т.14) - ул болот беле?

2) **гу, гү** (күчөтүү маанисиндеги бөлүкчө): Аз бу сабымда игид бар гу (КТм.10) - е бул сөзүмдө жалгандык барбы?

3) **ок, өк** (тактоо маанисинде): Ол ок түн будунын сайу ынтымыз (Т.42) - Ошол эле түнү эл сайын элчи жибердик. Анта айгучы йеме бен өк эртим... (Т.49-50) - Анда кеңешчиси да мен элем;

4) **иди, эди** (тактыр, түк, өтө деген мааниде): ... бод йеме будун йеме киси йеме иди йок эртечи эрти (Т.60) - уруу да, эл да, киши да такыр жок болот эле;

²⁶ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. - М., 1960. С. 44.

²⁷ Кара: Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII IX в.в. С. 207-208.

5) аныг (эң, өтө): аныг эдгү (гадат. книга) - эң жакшы;

6) нең («эч кандай», «эч бир» деген мааниде): ... нең бунуг йок (КТМ8) - Сенде эч кандай муң (кайгы) жок;

7) на, не (шилтөө - күчөтүү маанисинде): на йазы (Малов ПДТП, 64 б.): мына - жайык жер;

8) күк, көк («балким», «мүмкүн» деген мааниде): ... бизни өлүртечи күк тимис (Т.30) - Ал бизди, балким, өлтүрөт деди.

Сырдык сөздөр. Енисей жана Талас эстеликтеринде йыта (йы - ыйлоо+т аркылуу мамиленин мүчөсү + а - чакчыл мүчө), ыйу²⁸ деген эки сырдык сөз жолугат. Булар азыркы кыргыз тилинде өлгөн адамдарга кошок кошуп, ыйлоодо сөздүн аягында колдонулган «оо», «аа», «уу» деген сырдык сөздөргө туура келет. Эстеликтерде: ...сизиме йыта бөкмелим адырылдым... (Е1.3) - сиздер менен бирге куунабадым, айрылдым со! ...ыйу... кунчуйым адырылдым (Е.13) - аа! канышамдан айрылдым! ... сөзүз оглым адырылдым ыйу (Е.13) - сегиз уулумдан айрылдым, со!

Корутунду. Түрк элдеринин тарыхында рун жазуу эстеликтер өзгөчө орунда турат. Азиядагы көчмөн элдердин ичинен тарыхта өзүлөрүнөн кийин жазуу системасын калтырган эл азыр белгисиз. Ушул негизде Орхон-Енисей жазма эстеликтер байыркы түрк элдеринин анын ичинде кыргыздардын дүйнөлүк цивилизацияга кошкон чоң салымы катары бааланууга татыктуу.

Дүйнөдөгү жазуу системаларынын ичинен түрк рун тамгаларынын өзгөчөлүгү катары тамгалардын дээрлик геометриялык түз сызыкчалардан түзүлгөндүгүн белгилөөгө болот.

Латын же кириллица жана башка жазууларда тегерек же жарым тегерек белгилерди колдонгон тамгалар (а, е, о, ö, и, ü ж.б.у.с.) көбүрөөк кездешсе, ушул эле тамгалар рунда түз сызыкчалардан турган ʃ, ʂ, ʒ, ʙ, ʑ, ʔ тамгалар менен жазылгандыгын байкайбыз.

Түрк рун тамгаларынын мындай геометриялык түз сызыкчалардан түзүлүүсү, балким жазуулардын таш бетине же катуу буюмдарга жазылышына байланыштуу техникалык жактан оңтойлугу эске алынган.

Түрк рун тамгаларынын түзүлүшүндөгү дагы бир өзгөчөлүк деп, тамгаларды тескерисинен которуп жазуу ыкмасын пайдалангандыгын белгилөөгө болот.

Мисалы: ʃ - (и,ы), ʔ - (п); ʑ - (к), ʙ - (т); ʒ - (л), ʂ - (ч); ʂ - (б), ʑ - (м); ʑ - (б), ʒ - (й), ʒ - (нч), ʑ - (д); ʒ - (у), ʂ - (т) ж.б.у.с.

²⁸ Бул жөнүндө караныз: С.Сыдыков О новой трактовке «ʃ» в Орхон-Енисейских текстах. // Тюркология - 88, Бишкек. 1988. С. 144

Жазуудагы мындай системаны VI-X кылымдардагы түрктөрдүн өтө ыңгайлуу табылгасы катары баалоого болот. Мында да жазуудагы техникалык оңтойлук эске алынган.

Үндүүлөр системасындагы 4 жуп, 8 үндүү тыбыштарды а - е, и - ы, о - ө, у - ү белгилөө үчүн рун алфавитинде түз сызыкчадан турган төрт гана ʃ, ʒ, ʑ, ʖ тамга алынып, жазууда үнсүз тыбыштардын жумшак жана каткалаң түгөйлөрү өзүнчө айрым тамгалар менен белгиленгендиктен, үндөштүк закон ченеминде жогорудагы үндүүлөр катышкан сөздөр бузулбай туура окулган. Бул өңдүү система да рун жазуусун башка жазуулардан айырмалап турат.

Рун жазуусунун дагы бир өзгөчөлүгү анын алфавити фонологиялык принциптен айырмаланып, морфонологиялык принципке негизделип түзүлгөндүгүн белгилөөгө болот. Мында сөзгө катышкан үндүү тыбыштар кээде толук жазылбаса да андагы үнсүз тыбыштардын жогоруда белгиленгендей жумшак жана каткалаң түгөйлөрү айрым-айрым белгиленгендиктен, түрк (кыргыз) тилдеринин үндөштүк законуна ылайык сөздөрдү туура окууга мүмкүн болгон. Сөздөрдү окууда аларды толук байкап көрүү ыкмасы колдонулган. (ʃ - эр, ʑ - арт; ʒ - кел, ʂ - кал ж.б.у.с.).

Жазуу системасында байыркы түрктөрдүн бул рун жазуусун уникалдуу жазуу система деп баалоого болот.

2200 жылдык тарыхы бар элибиздин байыркы тили VI-VIII кылымдарда рун жазмасы иштелип чыкканга чейин эле грамматикалык категорияларынын бардык түрлөрү (зат, сын, сан, ат атооч, этиш, тактооч) калыптанып, сөз жасоо, сөз өзгөртүүчү формаларынын чектери так ажырымдалып, лексикалык кору да негизинен сакталып, азыркы тилибиздегидей колдонгондугун жана тыбыштык өзгөчөлүктөрү да дээрлик сакталгандыгын белгилесек болот.

Бирок, бул жазуу эстеликтер негизинен эпитафиялык мүнөздө болгондугуна байланыштуу эстеликтерде көөнө тилибиздин лексикалык фондусу жана грамматикалык формалары да толук чагылдырылбай калышын аксиома катары түшүнүүгө болот. Ошондуктан эстеликтерде жазылбай, бирок азыркы тилибизде кадимкидей эле колдонулган көптөгөн сөздөрдүн болушу толук ыктымал.

Байыркы түрк жазмасынын сөздүк составы азыркы түрк тилдерине жалпы мүнөздүү болгон сөздөр менен мүнөздөлөт.

Эстеликте азыркы түрк тилдериндегидей чет тилдерден кабыл алынган сөздөр жокко эсе. Бир эки санскрит сөздөрү (мар, шад, чоро, кату, кара(сын) жана титул же чинди билдирген кытай тилинен кирген саңун//шаңун, каган, бег//бек, йабгу же луй (ажыдаар), талуу (деңиз), туг//туу сыяктуу сөздөр учурайт.

Байыркы кытайда түрк дооруна чейин эле коомдук башкаруу системалары түптөлгөндүгүн эске алуу менен эстеликтердеги титул жана чинди билдирген сөздөр дээрлик кытай тилинен кабыл алынган деп болжоого болот.

Жазуу эстеликтериндеги санскрит сөздөрү түрк тилине байыркы уйгурлар аркылуу өтүшү мүмкүн. Анткени байыркыда уйгурлардын айрым бир бутактары будда динин тутунгандыгы жөнүндө тарыхый даректер бар. Дагы байыркы түрк уруулары Орто Азияда жашаган согди, сак уруулары менен да карым-катнашта болушкан. Фарсы тилинде сүйлөгөн бул элдер да түрк дүйнөсүнө кыйла таасир тийгизген. Бирок тилдик кабыл алуулар тексттерден анча байкалбайт.

Байыркы түрк тилдеринин фондусу негизин бир жана эки муундан турган атооч сөздөр менен этиш сөздөр түзгөндүгүн тексттерден улам айкын байкалат. Бир үндүүдөн турган сөздөр да кезигет: ө - (ойло), у - (уйку), ы - (жытач). Эстеликтерде кезиккен сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү үндүү+үнсүз+үндүү тыбыштардан түзүлгөн: ата, ини, уйа, эки, ага, апа, ары, аты (небере), ашу, опа, ула ж.б.у.с.

Эстеликтерде көп катталган уңгу сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү үндүү+үнсүздөрдөн куралган: от, ок, ол, ат, эб, эл, эр, ак, ай, ач-, үз-, үч-, ун-, өд-, өг-, ит-, ич- ж.б.у.с. үнсүз+үндүү тыбыштык түзүлүштөн турган сөздөр да кезигет, бирок алар анча көп эмес: те-//де-, ба-(байла), аб (ан уулоо), не (эмне), че (чейин); үнсүз+үндүү+үнсүз тыбыштык түзүлүштөн турган сөздөр эстеликте көп кездешет: бер-//бир-, бол-, күч, бар, баш, кол, кан, кар, суб, бен//мен, кел-, кет-, тон, миң, йүз, сач, беш ж.б. үндүү+үнсүз+үнсүз тыбыштык түзүлүштөн турган сөздөр: алп, ырк, арт, аст, үст, өрт; үнсүз+үндүү+үнсүз+үндүү тыбыштык түзүлүштөн турган сөздөр да катталган: көрк, санч-, түрк, кырк, барс, терс, йурт, төрт ж.б.у.с.

Эстеликте сөз жасоонун негизин азыркы кыргыз тилиндегидей эле грамматикалык жол түзгөн. Эгер азыркы кыргыз, түрк тилдеринде сөз жасоодо жүздөн ашуун мүчөлөр катталган болсо, эстеликтердеги сөздөрдүн жасалуусунан дээрлик аларды көрүүгө болот (диссертацияда мүчөлөр берилген тиркеме бар).

Эстеликтерде азыркы түрк тилдериндегидей эле сөз жасоо жолдордун дагы бири гиперагглютинативдик ыкма болгондугу байкалат. Башкача айтканда, уңгу сөз менен ага жалганган мүчөлөрдүн ажырымы так байкалбай, бир бүтүн сөз катары кабыл алынган сөздөр да аз эмес. Мисалы, төрө, булгак, санч, адгыр, анчаг, йука, корк, бычак, сүңүш, сүңгү, беңгү//меңгү, ташык ж.б.у.с.

Эстеликте синонимдик катарды түзгөн сөздөр да катталган: эр // киши, катын // кудуз // эбчи, ог // огул, тил // кес, току // санч, кизе // кидин ж.б.

Омоним сөздөр да кезигет: от (огонь), от (чөп), өд (убакыт, мезгил), өт (желъч), ок (уруунун аты), ок (жебе), кара (сын атооч), кара (эт.), кир (зат.), кир (эт.), йүз (сан.), йүз (зат.), йай (зат.), йай (эт.), йаш (көздүн жашы), йаш (курак), йат (бөтөн), йат (эт.), кары (зат.), кары (эт.) ж.б.у.с.

Эстеликтерде арбын катталган лексикалык топторго адам аттары менен географиялык аттар жана этнонимдик атоолор кирет (тиркемедеги сөздүктү караңыздар).

Адамга байланыштуу лексика: киши, эр, ата, огул, апа, өг (ата баба), ага, ини, кадаш, эчү, эче, эбек, сиңил, кунчуй, кудуз, катын, аты // ийгин, улуг, кары, кини // уры, келин, кыс // кыз.

Дене түзүлүшкө байланыштуу сөздөр: баш, элиг - (кол), кез, адак - (аяк), бод - (бой), бел, арка, кулак, каш, богуз - (тамак), агыз (ооз).

Эсеп, санга байланыштуу сөздөр. Бирден онго чейинки сандар азыркы кыргыз түрк тилдериндегидей келет. Алардын фонетикалык айырмачылыктары да анча орчундуу эмес: бир, ики // эки, үч, төрт, беш // биш // бес, алты, йети // йити, секиз, токуз, он.

Ондуктар да ушундай: он, йегирми // йигирми // йигирме, отуз, кырк, элиг // илиг, алтымыш(с), йетмиш(с), секиз он, токуз он, йүз, биң // бың // миң // мың, түмөн.

Эстеликтеги жана кыргыз тилиндеги айырмалыктар эстеликтерде он бирден жогору сандарды атоодо адегенде бирдиктер айтылып, андан кийин ондуктар келген: үч йегирми (13), беш йигирми (15), үч отуз (23), бир отуз (21), беш йетмиш (65), секиз кырк (38), йети йетмиш (67), секиз йетмиш (68), эки элиг (42), беш кырк (35). Отуз бирден жогорку санды атоодо адегенде ондук аталып, андан соң «артук» деген сөз кошулуп да айтылган. Отуз артуки бир (отуздан бири артык) (31). Кырк артуку йети (47), бир түмөн артуку йети биң (17000).

Чин, титулга байланыштуу сөздөр: каган, кан, шад, йабгу, чур, таркан, тутук, бага, бег, буйрук, сенун // санун, тигин, элтебер, алпагу.

Мезгил, убакыт жана астрономиялык түшүнүктөр: күн, ай, түн, йаз, йай, күз, кыш, курыйа (батыш), өнрө (чыгыш), берийе (түштүк), йырайа (түндүк), йыл (жыл), теңри (асман), таң (таң заар), үнтүр (үрүн-баран), күн токсык (күн чыгыш), күн батсык (күн батыш).

Үй жана жанайы жаныбарларга байланыштуу лексика: йонт, йылкы, адун, адгыр, ат, кон // коңй, инек // ингек, бука, өкүз, тева, кейик, сыгун, көкмек (лань), тийин (тыйын чыгкан), кис // киш (соболь), арслан, барс, бери, ыт, доңуз, лакзын (чочко), бичин // мечин, табышкан (коён), такыгу (тоок), куш, чаблы (алгыр куш).

Эстеликте үй буюмдарына байланыштуу саналуу гана сөздөр кездешет: каб (мешок), кабай (бешик), көзүнү (күзгү), чок (кисть), эгритеб (килем), очук (очок), идиш, иг // тона (ийик). Ушул сыяктуу

эле кийим кечектин аттары да аз кездешет: тон, кедим (кийим), кеш (кур, илгич), йалма (плащ).

Курал - жарак аттары аз учурайт: сүңүг // сүңгү (найза), кылыч, йарак (курал жарак). Тамак ашка тиешелүү сөздөр да аз: бор (вино), ун, аш.

Эстелактерде учурап, азыркы кыргыз тилинде кездешпеген сөздөрдүн тобун да белгилөөгө болот. Мисалы: тарлаг (айдоо жер, аңыз), талчыг (ишенимдүү), теблиг (алдоо, азгыруу), кудуз (аял), кунчуй (аял), көртле (көрктүү), йобал (кыйноо), йылсыг (бай), кагадаш (курдаш), түлбери (белек), эгет (күң), эмгет (кыйна), йаба (жылуу), ичиг (баш ийүү, багынуу), беңиз (көз караш, мамиле), чыган (жарды), барк (мүлк, үй-жай), кү (атак-даңк), күлүг (атактуу, даңктуу), кедик (эмгек), адынсыг (өзгөчө, башка) ж.б.у.с. Бирок бул сөздөр башка түрк тилдеринде учурашы толук мүмкүн. Анткени Орхон-Енисей, Талас эстеликтеринин тили VI-X кылымдардагы жалпы түрк элдеринин сүйлөө речин мүнөздөйт. Айрым түрк тилдери ошол кездеги лексикалык каражаттарды негизинен сактап келсе, айрым тилдер ар кандай тарыхый себептердин натыйжасында кээ бир сөздөрдү сактай албай калган. Мындай сөздөр жүрө-жүрө архаизмге өтүп, колдокулуудан чыгып калган.

Ошентип, рун жазма эстеликтер биздин байыркы тилибиздин тарыхын изилдөө үчүн бирден-бир анык, ишенимдүү булак болуп эсептелет.

Диссертацияда берилген 200 эстеликтерин тексттери келечекте изилдөөчүлөр үчүн дагы көптөгөн проблемаларды чечүүдө багыт берүүчү материал болот.

Изилдөөнүн материалдары ЖОЖдун филология, түркология жана тарых факультеттеринин студенттери менен аспиранттары, ошондой эле окутуучулары үчүн өтө керектүү окуу материал болот.

Орхон-Енисей жазма эстеликтерин окуп үйрөнүү - байыркы кыргыз жана түрк элдеринин коомдук түзүлүшү менен философиясын, руханий дүйнөсү менен үрп-адатын терең түшүнүп, баалап, бул проблеманы келечек муундар дагы тереңирээк изилдөөсүнө негиз болот. Ошондой эле түрк руникасынын жаралышы жана анын кеңири аймакка таркашы жөнүндөгү проблеманы иликтөө түркологдордун күн тартибинде узакка чейин кала берүүчү маселе экендигин да эске салмакчыбыз.

Акырында, байыркы кыргыздар менен түрк көчмөн элдеринин VI-IX кылымдарда иштеп чыккан рун жазуусу дүйнөлүк цивилизацияга кошкон зор салымы деп аныктоого акылуубуз.

С.Сыдыков АННОТАЦИЯ

«Енисей жана Таластагы байыркы рун жазуулары»

Диссертациялык иштин киришүүсүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана практикалык мааниси баяндалат.

Изилдөөнүн биринчи главасында рун эстеликтердин кайдан, качан, ким тарабынан ачылышы, ушуга байланыштуу материалдар кайсы периодикалык басмаларда жарыяланышы жөнүндө толук кабар берилет. Рун эстеликтердин азыр сакталган орду жөнүндө да баяндалат.

Экинчи главада 200 рун эстеликтерин тексттеринин графемасы кыргыз тилинде биринчи берилип, алардын транскрипциясы менен кыргызча окулушу келтирилет.

Үчүнчү главада эстеликтерин тексттериндеги фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү кеңири баяндалып, изилдөөнүн акырында корутунду, эстеликте кезиккен бардык сөздөр глоссарий түрүндө тиркелип, рун эстеликтер боюнча жарык көргөн адабияттардын тизмеси берилет.

АННОТАЦИЯ

«Древнетюркские рунические памятники Енисея и Таласа»

Во введении диссертационной работы обосновываются актуальность темы, а также объект и предмет исследования. Определены его цели, задачи и практическое значение исследования.

В первой главе подробно освещаются вопросы: когда и кем были открыты на названных территориях рунические памятники, в каких периодических изданиях публиковались материалы их изучения. Сообщаются места локализации памятников в настоящее время.

Во второй главе впервые приведены на кыргызском языке графемы текстов рунических памятников с транскрипцией их чтения.

В третьей главе рассматриваются фонетические и грамматические особенности языка текстов. В заключение приводятся резюме, глоссарий и подробный список литературы, посвященный руническим памятникам.

ANNOTATION

Ancient turkic runic monuments of the Yenisei and Talas regions

The Introduction to the Dissertation deals with the topicality, object and subject of the research. Its objects and goals as well as the practical importance of the study material are thoroughly defined and outlined.

Chapter I deals in detail with issues as follows: when and who discovered the runic monuments in the said territories, which periodicals published the materials related there to and where the sites of these monuments are.

In Chapter 2 it is for the first time that the runic graphemes are given Kyrgyz phonetic script.

Chapter 3 deals with phonetic and grammatical aspects of runic texts

The dissertation concludes with a summary and glossary of terms and is provided with reference literature related to runic monuments (scripts).